

Lexikologie

Distanční studijní text

Zbyněk Holub

Opava 2018

**SLEZSKÁ
UNIVERZITA**
FILOZOFICKO-
PŘÍRODOVĚDECKÁ
FAKULTA V OPAVĚ

- Obor:** Literatura a lingvistika
- Klíčová slova:** Lexikologie, předmět, disciplíny, sémaziologie a onomaziologie, slovo a pojmenování, význam lexikální a gramatický, smysl, intenze, extenze, lexikální jednotka, lexikální sémantika, slova jednoznačná a mnohoznačná, polysémie, slovní zásoba, členění, vrstvy, systém, teorie lexikálního pole, thesaurus, paradigma a syntagma, víceslovná (sdružená) pojmenování, lexikon, útvary národního jazyka, slohové a časové příznaky, expresivita, centrum a periferie, slovní zásoba aktivní a pasivní, proměny slovní zásoby a slovo tvorba, kvantitativní vztahy, specifika (autosémantika a synsémantika, apelativa a propria/onyma, pomezí disciplíny, lexikografie, typy slovníků, vývoj české lexikografie
- Anotace:** Studijní opora k oboru lexikologie a lexikografie se věnuje terminologii, přístupu sémaziologickému a onomaziologickému, pojetí pojmů „slovo“ a „pojmenování“, lexém a lexikální jednotka. Odlišuje význam lexikální a gramatický, definici smyslu a významu, vztahy intenze a extenze (v rámci lexikální sémantiky), slova jednoznačná a polysémická, specifika homonymie. Analyzuje vrstvy slovní zásob, odkazuje ke sdruženým pojmenováním, k frazeologii a paremiologii, k teorii lexikálního pole, k pojetí thesauru, k paradigmatické a syntagmatické, popisu lexikonu („lexika“). Připomíná útvary národního jazyka, slohové a časové příznaky, projevy expresivity formální a sémantické (komplementární či celostní), centrum a periferii slovní zásoby (aktivní a pasivní), vztah ke slovo tvorbě vztahy kvantitativní, autosémantika a synsémantika, apelativa a propria/onyma. Odkazuje k pomezím disciplínám (k onomastice, etymologii, dialektologii). Představuje lexikografické disciplíny, typy slovníků, na analýzu synchronní i diachronní (vývoj české slovní zásoby a slovník historické češtiny, vývojová období), popř. typy lexikálních dialektismů a reflexi reálií.

Autor: **Doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D.**

Obsah

ÚVODEM.....	6
RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY.....	7
1 LEXIKOLOGIE, JEJÍ PŘEDMĚT A DISCIPLÍNY	9
2 SÉMAZIOLOGICKÉ A ONOMAZIOLOGICKÉ POSTUPY. SLOVO, LEXÉM, POJMENOVÁNÍ	14
2.1 Sémaziologie a onomaziologie, metoda a lexikologické kategorie.	14
2.2 Terminologické vymezení a zdůvodnění potřeby pojmenování	15
2.3 Sémantém, sémém a sém	16
2.4 Blíže k charakteristice slova.....	18
3 PROBLEMATIKA VÝZNAMU A SMYSLU LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY	22
3.1 Význam lexikální a gramatický.....	22
3.2 Slovní význam.....	23
3.3 Základní a asociativní významy	23
3.4 Reference a denotace, denotát, konotace	24
3.5 Smysl, intenze, extenze	25
3.6 Slova jednoznačná a mnohoznačná, polysémická.....	26
3.7 Další vztahy slov ve slovní zásobě.....	27
3.7.1 Hyperonyma a hyponyma	27
3.7.2 Homonyma a polysémie	27
3.7.3 Synonyma	29
3.7.4 Antonyma.....	30
4 PARADIGMA A SYNTAGMA V LEXIKONU	38
4.1 Pojetí paradigmatu ve vztahu lexikálních jednotek.....	39
4.1.1 Pojetí synchronní a diachronní.....	39
4.1.2 Typologie a systém	39
4.2 Syntagmatické vztahy mezi lexikálními jednotkami:	39
4.2.1 Spojitelnost lexikálních jednotek.....	39
4.2.2 Typy přenášení LJ na základě podobnosti a pojmové souvislosti /PPS/:	41
4.2.3 Vztahy formální	42
5 VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY – VÍCESLOVNÁ (SDRUŽENÁ) POJMENOVÁNÍ.....	46
5.1 Frazeologie a idiomatika	46

5.2	Klasifikace frazémů.....	47
5.3	Frazeologická homonymie	50
6	SLOVNÍ ZÁSoba, JEJÍ ČLENĚNÍ, VRSTVY VE SLOVNÍ ZÁSobĚ A SYSTÉM	53
6.1	Stratifikace slovní zásoby.....	53
6.2	Vrstva slov patřících k nespisovným útvarům národního jazyka	54
6.3	Vrstvy slov podle slohových příznaků	55
6.4	Vrstvy slov podle časových příznaků.....	56
6.4.1	Slova zastaralá	57
6.4.2	Slova nová, neologismy	57
6.5	Vrstvy slov expresivních.....	58
6.6	Vrstva slov cizích.....	58
6.7	Vztah centra a periferie ve slovní zásobě češtiny	60
6.8	Slovní zásoba aktivní a pasivní	61
6.9	Systémovost ve slovní zásobě (teorie lexikálního pole, tezaurus).....	62
6.9.1	Proměny slovní zásoby a slovtvorba (změny ve slovní zásobě a její obohacování).....	62
6.9.2	Přehled některých způsobů utváření slov, obohacování a doplňování slovní zásoby	62
6.10	Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě	70
7	KE SPECIFICKÉMU CHARAKTERU POJMENOVÁNÍ.....	78
7.1	Autosémantika a synsémantika	78
7.2	Apelativa a propria	79
7.3	Propria (onyma).....	80
7.3.1	Vlastní jména obecně	80
7.3.2	Funkční pojetí vlastního jména.....	81
7.3.3	Systematika onymie	83
8	NĚKTERÉ POMEZNÍ DISCIPLÍNY	86
8.1	Lingvistická etymologie a její stav.....	86
8.2	Nauka o terminologii.....	90
8.2.1	Charakteristika termínu.....	90
8.2.2	Determinologizace	91
8.2.3	Terminologie a terminografie	92
9	LEXIKOGRAFIE	95

9.1	Charakter lexikografie.....	96
9.1.1	Pojem lexikografické jednotky.	96
9.2	Druhy a typy slovníků (přehled, charakteristika).....	96
9.3	Lemmatizace	98
9.4	Vývoj českého slovníkářství (české lexikografie)	101
	SHRNUTÍ OPORY	108
	ŘEŠENÍ ÚLOH	109
	LITERATURA	113
	PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON.....	117

ÚVODEM

Učební text, který možná v této chvíli začínáte číst, nebo se k němu vracíte a hledáte úvodní slovo, není formulován jako klasická učebnice. Jedná se o volný soubor naznačených témat, z nichž některá jsou podrobena širší analýze, popř. doplněna o texty převzaté z dalších příruček (vždy ovšem s uvedením příslušné citace). Naše příručka je určena posluchačům distančního studia bohemistiky na Slezské univerzitě v Opavě. Nemůže tedy (už z hlediska zaměření na svého adresáta) nahrazovat klasickou učebnici. Předpokládáme, že si každý posluchač doplní odkazy na ty zdroje, ze kterých texty do příručky převzaty nejsou, a že též využije možnosti ověřit si své získané znalosti (a především pochopení zde předkládaných informací) při doplňování úkolů k textu, kontrolních cvičení, zaměří se i na zpracování samostatných korespondenčních cvičení... a pochopí význam problémových úloh určených k důkladnějšímu promyšlení.

Věříme však, že i tento elementární soubor lexikologických a lexikografických výkladů bude dostačujícím vodítkem k pochopení širší problematiky předmětu. To ostatně bylo i záměrem autora při jeho koncipování. Poměr (zařazení) jednotlivých textů k celkovému rozsahu (a k požadavkům prezentace obsahu) kapitol také není stabilní; rozložení textů je tu místy dosti nerovnoměrné. To je způsobeno rovněž tím, že nám jde zejména o předložení „momentálního“ textového souboru, na jehož úpravách bude nutno v budoucnu dále pracovat. V tom smyslu budeme vděční i za případné připomínky, za různá doplnění, popř. za upozornění na problémy s percepcí a využitím textu.

Celý textový soubor má samozřejmě kompilační charakter. Je rozdělen do devíti (ne ovšem rovnoměrně „zaplněných“) kapitol. Příručka seznamuje s podstatou **lexikologie**, tedy s **jejím předmětem a s dílčími disciplínami**, s postupy **sémaziologickými a onomaziologickými** (v relaci slova a pojmenování, termínů: lexikální jednotky a lexému, sémantému, samému a sému apod.), vysvětluje problematiku **lexikální sémantiky** (s **ohledem na význam a smysl lexikální jednotky**), úlohu **paradigmatu a syntagmatu v lexikonu**, uvádí do klasifikace **víceslovných (sdružených) pojmenování**, popisuje **slovní zásobu, její členění, stratifikaci a systém**, upřesňuje **specifický charakteru pojmenování** (zejména u **autosémantik a synsémantik, apelativ a proprií**), z blízkých **pomezních disciplín** objasňuje podstatu **etymologie a terminologie (terminografie)**, v oblasti **lexikografie** si pak všimá zejména **lexikografických přístupů a lemmatizace, klasifikace slovníků a vývoje českého slovníkářství**.

Rovněž tento učební text využívá symboliky a členění dílčích částí tak, aby mohl nejprve plnit úlohu jakéhosi **průvodce studiem** (seznámit tedy s **obsahem** kapitoly). Představení **klíčových slov** zjednodušuje katalogizační řazení témat, **cíl** seznamuje s hlavním zaměřením **výkladu**. Rozšíření látky slouží **část pro zájemce**, popř. **exemplifikace**. Každou kapitolu doplňuje (kromě **cvičení**) též **shrnutí** probrané látky a přehled **dílčí literatury** k tématu.

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Studijní opora se věnuje předmětu a disciplínám oboru lexikologie (včetně pomocných a přechodných); dále lexikální terminologii. Odlišuje přístup sémaziologický a onomaziologický. Představuje současné (synchronní) pojetí pojmů „slovo“ a „pojmenování“, lexém a lexikální jednotka. Odlišujeme tu význam lexikální a gramatický, dále pak obecnou definici smyslu a významu, vztahy intenze a extenze. V rámci lexikální sémantiky popisujeme slova jednoznačná a mnohoznačná, vysvětlujeme specifika polysémie a homonymie. Analyzujeme slovní zásobu, její členění, dále pak její jednotlivé vrstvy (v rámci lexikálního systému), systém frazeologie a paremiologie. Část výkladu je věnována teorii lexikálního pole, pojetí tezauru, výkladu specifik paradigmát a syntagmat, popisu víceslovných (sdružených) pojmenování. Lexikon je tu systémově představen jako celek (jako soubor „lexika“); a to s ohledem na jednotlivé útvary národního jazyka, na slohové a časové příznaky, na projevy expresivity: formální (tedy jazykové, např. hláskové či slovotvorné) nebo sémantické (a to z hlediska komplementárního, tedy „škálového“ popisu, nebo celostního, kdy odlišujeme expresivitu inherentní nebo obecně polysémní/ širší kontextovou, tudíž adherentní, popř. individuálně kontextovou). Vysvětlíme postavení centra a periferie slovní zásoby, diferencujeme slovní zásobu aktivní a pasivní, její proměny a vztah ke slovotvorbě. Připomeneme také některé vztahy kvantitativní povahy a další specifika (projevy autosémantik a synsémantik, diference apelativ a proprií/onym; dále pak odkazujeme k po-
mezním disciplínám; např. k onomastice, etymologii, dialektologii). Samostatně řadíme výklad předmětu lexikografie a jejích disciplín. Zaměřujeme se na typy slovníků, na jejich analýzu a na klasifikaci synchronní, ale také na výklad diachronní lexikografie (s ohledem na vývoj české slovní zásoby, na charakteristiku vývojových období, na utváření slovníku historické češtiny, na související lexikografické disciplíny), na typy lexikálních dialektismů, na souvislosti mezi popisem lexikonu a reflexe reálií.

1 LEXIKOLOGIE, JEJÍ PŘEDMĚT A DISCIPLÍNY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

- poučení o lexikální stránce jazyka, lexikologie
- oblasti lexikologického zájmu, jednotky sémantické a pragmatické
- lexikologie a další disciplíny
- rozvrstvení slovní zásoby

CÍLE KAPITOLY

Seznámit s lexikologickou problematikou, s jejím předmětem, s oblastmi zájmu a se souvisejícími disciplínami, s charakterem slovní zásoby. Na jednotlivostech lexikální stránky jazyka doložit současný stav české slovní zásoby, její stratifikaci i její vývoj. V rámci lexikální sémantiky vysvětlit odlišnosti sémaziologického a onomaziologického přístupu ke slovní zásobě.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Lexikologie, lingvistika, předmět zkoumání, teorie slovní zásoby; analýza a popis, výzkum lexikonu, lexikální jednotky a jejich funkce, lexém, frazém, vztahy sémantické, lexikální sémantika, vztahy pragmatické, disciplíny pomocné a přechodné, dílčí a pomezí, vztah k onomastice, a etymologii.

Poučení o lexikální stránce jazyka jako celku (uvedení do lexikologie) předpokládá, že se především seznámíme s pojmem **lexikologie** (z řeckého *lexikos*/ slovníkový, lexikální + *logos*/nauka). Jedná se o lingvistickou disciplínu, která se zabývá slovní zásobou určitého jazyka a jejím užíváním. **Předmětem** jejího zkoumání je teorie slovní zásoby; analýza a popis lexikální roviny jazyka. Uskutečňuje základní výzkum lexikonu, tj. popisuje a vykládá lexikální jednotky různých typů, tj. pojmenování jednoslovná, slovní spojení a frazémy, jejich vztahy a dílčí systémy (Filipec, Čermák 1985, s. 13-16; také následující výklad). Lexikologie tedy zkoumá lexikální jednotky jazyka:

- z hlediska jejich významů a významových vztahů k jiným lexikálním jednotkám v jazyce.
- z hlediska jejich pragmatických funkcí vyplývajících z toho, jak se lexikálních jednotek užívá v různých typech situací a textů

Oblasti lexikologického zájmu proto zahrnují vztahy mezi lexikálními jednotkami:

1. **sémantické**; k tomuto typu vnitrojazykových vztahů patří polysémie a homonymie, synonymie, hyponymie-hyperonymie, typy antonymie, konverzivnosti, (in)kompatibilita apod. (srov. dále výklad o lexikální sémantice)
2. **pragmatické**:
 - 2.1 z hlediska konvenčně daných možností jejich komunikativního fungování v různých typech textů; nesémantické protiklady (např. při odlišení stylového příznaku: *někdo... někomu vynadal x někoho vyplísnil*)
 - 2.2 z hlediska různých uživatelů jazyka a jejich skupin, které lze dále vymezit:
 - a) společensky: společenské či profesní prostředí (sociolektismy, popř. slangismy, argotismy, professionalismy)
 - b) územně: dialektismy, interdialektismy, regionalismy apod.
 - c) časově: chronologické opozice (historismy, archaismy, slova dobová apod.)
 - d) individuálně: zvyklosti uživatelů jazyka v rámci idiolektů (srov. dále výklad o slovní zásobě)
 - 2.3 z hlediska emotivní a hodnotové orientace mluvčích: stav, postoj k adresátovi, k designátu (k textu), ke komunikativní situaci...

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkol k textu ... 1/1

Doplňte předcházející výklad o podrobnější popis typů významu (k tomu více např.: Čejka 1992, s. 5–6).

Ve slovní zásobě se většina lexikálních jednotek spojuje s funkcí pojmenovávací (nepojí se k nim žádné vedlejší příznaky). Jsou tedy **neutrální** (použitelné v různých oblastech vyjadřování). Ostatní pojmenování, k nimž se vedlejší příznaky pojí, mohou někdy být (pod vlivem těchto příznaků) užita jen v určitých oblastech (např. slova citově zabarvená, zastaralá, řídká, přežatá z cizích jazyků, odborné termíny, poetismy, slova patřící do jiných než spisovných útvarů národního jazyka apod.). Příznačná pojmenování obvykle náleží do proměnlivé části slovní zásoby, zatímco jádro je tvořeno slovy neutrálními. Podle typu vedlejšího příznaku můžeme rozdělit slova do různých vrstev.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ**Úkol k textu ... 1/2**

Doplňte výklad o rozvrstvení slovní zásoby; porovnejte s výkladem v dalších kapitolách tohoto textu, popř. (např.) s další literaturou (např. s LEX-OU). Úkol lze zpracovat i jako přípravu v rámci e-learningu.

PRO ZÁJEMCE**Příklady a část pro zájemce**

Lexikologie zaujímá v celkovém popisu jazyka a v systému věd významné místo. V porovnání s jinými jazykovědnými disciplínami, jako je například fonetika nebo morfologie, vznikla lexikologie později. I když se už od 11. století, kdy se objevovaly první slovníky, lidé snažili vysvětlit význam slov, nemůžeme hovořit o lexikologii jako takové. Problematika jazyka byla až do 18. století záležitostí filozofie. Na konci 19. století, ale především v první třetině 20. století se objevila řada teoretických prací zabývajících se jazykem a slovní zásobou daného jazyka.

S lexikologií souvisejí disciplíny pomocné a přechodné, dílčí a pomezí. Můžeme sledovat vztah lexikologie k onomastice, popř. lze hovořit o etymologii jako o „předhistorické lexikologii“

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ**Úkol k textu ... 1/3**

Pokud hovoříme o pragmatickém pojetí významů, musíme přihlídnout i k okolnostem užívání pojmenování (též s ohledem na situaci, záměr mluvčího, model komunikace v daném společenství apod.). Porovnejte proto předcházející výklad s podrobnějším komentářem u Filipce a Čermáka (1985, s.13n.), popř. u Machové a Švehlové (1996, např. 40n., 78n.).

KONTROLNÍ OTÁZKA**Kontrolní úkoly 1/4**

Označte správné odpovědi:

1. Oblasti lexikologického zájmu zahrnují 2 typy vztahů mezi lexikálními jednotkami; jedná se o vztahy:

a) kolokační a sémantické b) sémantické a pragmatické c) kontextové a pragmatické.

2. Pokud hovoříme o tzv. polysémii, homonymii, synonymii, hyponymii nebo hyperonymii, popř. o typech antonymie, hovoříme o vztazích:

a) sémantických b) pragmatických c) kolokačních

3. Odlišujeme-li výpovědi typu *někdo... někomu vynadal* a *někdo... někoho vyplísnil*, rozpoznáváme (jazykově) v první řadě diference a) chronologické b) stylistické c) sociální

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

K zamyšlení ... 1/5

V současné době je přijímán jako nejobširnější výkladový slovník českého jazyka, který současně slouží jako kodifikační příručka, Slovník spisovného jazyka českého. Zamyslete se nad tím, jaký souborný (výkladový a popisný) slovník vydání tohoto lexikonu předcházeli (jeho vydávání bylo zahájeno už v I. polovině 20. století; informace naleznete v soupisech knihoven i na internetu; porovnejte zejména s informacemi na stránkách JAZYKOVÉ PORADNY (www.ujc.cas.cz) a jaký projekt existuje v této oblasti dnes (na cestě k zachycení českého jazykového standardu; srov. např.: www.korpus.cz).

SHRNUTÍ KAPITOLY

V předchozí kapitole jsme se poučili o podstatě, zvláště o předmětu a o dílčích (souvisejících) disciplínách, tedy o lexikální stránce jazyka, o oblastech lexikologického zájmu a o základních jednotkách sémantických a pragmatických. Seznámili jsme se (v širším smyslu) s rozvrstvením a s charakterem slovní zásoby (v rámci obecně pojaté lexikologické problematiky).

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002 ... ESČ

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996). Oddíl Lexikologie (autorka Z. Hladká).... např. s. 65 – 108.

Tálská, Ivana: *Čeština po síti*. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/\(LEX-OU\)](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/(LEX-OU)

2 SÉMAZIOLOGICKÉ A ONOMAZIOLOGICKÉ POSTUPY. SLOVO, LEXÉM, POJMENOVÁNÍ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V kapitole je odlišen vztah sémaziologického a onomaziologického přístupu k pojmenování. Seznámíme se se základními pojmy: slovo, lexikální jednotka, lexém, lexie, hyperlexém. Popíšeme si vztah lexému, frazému a idiomu k různým problémům lexikální sémantiky. Definujeme substituční třídy a typy paradigmatu, odlišíme dále sémantém, sémém a sém.

CÍLE KAPITOLY

Odlišit pojmenovávací přístup (onomaziologický) od významotvorného (sémaziologického).

Naučit práci se základními lexikologickými pojmy, odvozovat jejich vzájemné vztahy. Vysvětlit pojem substituce a paradigmatu ve vztahu k jednotkám formy i významu.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Sémaziologie a onomaziologie, lexikologické kategorie. Základní pojmy lexikologie: slovo, lexém, lex – lexie, pojmenování (dále lexikální pojmenování, lexikální jednotka – LJ), sémantém – sémém – sém.

2.1 Sémaziologie a onomaziologie, metoda a lexikologické kategorie.

Sémaziologie: předmětem zkoumání je tu lexikální význam. Její metodologický postup směřuje od formy k významu (funkci). Jde o určování (odpověď na otázku), jaké významy mají formy (morfy, lexémy) v jazyce. V podstatě se jedná též o starší termín pro lexikální sémantiku (srov. výklad dále ve 3. kapitole). Za disciplínu komplementární sémaziologii se považuje onomaziologie.

Onomaziologie: obecná teorie označování. Její metodologický postup směřuje od významu (popř. od funkce) k formě; od pojmových, konceptuálních významů k pojmenovacím jednotkám nebo souborům jednotek (které ovšem musí mít znakový charakter v bilaterálním smyslu; srov. dále).

2.2 Terminologické vymezení a zdůvodnění potřeby pojmenování

Předpokladem analýzy a popisu lexikonu je vymezení základních analytických jednotek. Centrální jazykovou jednotkou je **slovo**. V rámci mluveného jazyka je však nelze jednoznačně a přesně definovat (zejména z hlediska delimitace pojmu – vymezení hranic). Spolehlivě lze definovat pouze **grafické** /popř. **zvukové, akustické/ slovo** (posloupnost písmen/ zvuků/ mezi dvěma mezerami /pomlkami/ bezprostředně za sebou následujícími v textu/v řeči). Ovšem to je útvar čistě formální (srov. formálně víceslovné, ale obsahově jednoslovné analytické tvary slovesné: *byl bych nesl*) a (do jisté míry) závislý na nahodilé pravopisné konvenci. (*konec konců – koneckonců, za prvé – zaprvé*). Není tedy pro lexikologii vhodnou analytickou jednotkou.

Přitom je jasné, že má slovo z hlediska významu několik funkcí. Dominantní je funkce *nominativní* (pojmenovací), kterou mají ale pouze slova plnovýznamová (tzv. autosémantika; srov. dále).

V tradiční lexikologii se termín **slovo** ztotožňuje s formálně nečleněným **lexémem** (viz dále) jednoznačným (s jednočlennou **lexií**: tedy s jednotkou zahrnutou do stabilní skupiny morfémů tvořící funkční jednotu formy a významu slova; s konkrétním významovým užitím slova. U polysémického slova vždy příslušná lexie odpovídá abstraktní formě s jedním významem; najdeme tu tolik **lexií**, kolik má příslušné slovo významů) nebo víceznačným (*polysémickým* – také při odlišení pouhé souzvučnosti, čili *homonymie*). Jiný význam mají potom pojmenování **frazém** a **idiom** (tj. **lexikální jednotky** /viz dále/ členěné na dva nebo více segmentů, které jsou odděleny mezerami v textu pauzami v řeči).

Vzhledem k obtížím teoretického vymezení slova byly pro potřeby lexikologie a lexikografie abstrahovány jednotky, jejichž definice odpovídají požadavku, aby zahrnuly všechny jevy, které lexikologie tradičně považuje za pole svého zájmu:

DEFINICE

Spojení **lexikální jednotka** (dále LJ) se používá většinou synonymně s termínem *lexém*, ale navíc zahrnuje i *víceslovná pojmenování* a *frazémy* (tedy spojení s globálním /celostním/ významem: *pozemské statky, Bílý dům* jako sídlo prezidenta nebo parlamentu). Jedná se tedy o minimální posloupnost fonémů nebo grafémů, která má globální význam. **LJ** je tedy dále nedělitelná na menší smysluplné posloupnosti, které by byly členy otevřených paradigmat (substitučních tříd). V tomto pojetí lze za **LJ** někdy chápat i útvary menší než konvenčně přijímané **slovo** (např. negativní předponu *ne-* nebo komponenty složenin: *dvoj-hlavý, dvoj-nohý, troj-barevný*).

DEFINICE

Substituční třídou (paradigmatem) rozumíme takovou třídu (skupinu, množinu) jevů, u jejichž členů je možné provést operaci vzájemného zastupování (náhrady, *substituice*); jednotlivé členy třídy lze definovat na základě obdobných distinktivních rysů („vlastností“). Např. soubor dopravních značek, slova skloňovatelná podle vzoru *hrad*, česká podstatná jména apod.

Paradigmata chápeme jako **otevřená** (počet členů nelze vymezit, není „ukončený“; paradigma lze definovat jen s využitím obecně sémantické charakteristiky) a **zavřená** (paradigma lze definovat také výčtem členů; jejich počet je omezený).

Poněkud jinak ovšem někdy bývá v tradiční jazykovědě definován tzv. **lexém**. Jedná se o formálně nečleněnou jednotku lexikálního systému, konkrétně o soubor všech možných jazykových (slovních) forem (členěných i nečleněných), fonetických, stylistických a sémantických variant plnovýznamového slova. Lexém má určitý lexikální význam a je spojen s množinou gramatických funkcí, které má ve výpovědi plnit. K definici jednotky se dospělo abstrakcí konvenčního pojmu *slovo*. U slov ohebných se realizuje prostřednictvím svých variant - *alolexů* (například existují dvě varianty tvaru 1. os. sg. ind. prez. akt. slovesa *psát* – *píšu*, *píši* aj.), u slov neohebných se realizuje jedinou jazykovou formou (*nad*, *podle*, *tam*). Ve slovníku zastupuje heslové slovo **lexém** jako celek, tedy jeho význam, gramatické funkce i množinu flexivních tvarů. Polysémní (víceznačný) lexém se chápe jako **hyperlexém** („nadlexém“). Teprve jeho jednotlivá významová užití (srov. výše *lexie*) se chápou jako základní lexikální jednotky.

2.3 Sémantém, sémém a sém

Lexikální jednotky je možné rozkládat (v rámci lexikální analýzy) na menší, ale funkčně nesamostatné komponenty (analytické jednotky nižšího řádu):

1 **sémantém**: nejmenší jazykový znak vyjadřující lexikální význam. V podstatě lexikální morfém. Často odpovídá kořenu slova: *hor-a* – základ/ formální skupina *hor-/* i význam „velká vyvýšenina v terénu“. Kromě **sémantémů** existují i gramatické morfémy vyjadřující jednotlivé gramatické kategorie: **gramémy**. Ve výše uvedeném slově (*hora*) je gramémem koncovka (-a).

2 **sém**: nejmenší (primitivní, atomární) jednotka významového plánu jazyka, k níž dospíváme sémantickou analýzou (sémantický rys, komponent, sémantická složka). Neodpovídá mu žádná formální jednotka ve výrazovém plánu (i proto je dost obtížné ve významovém celku jednotlivé **sémy** odlišit).

3 **sémém**: množina **sémů**; ve výrazovém plánu mu odpovídá **lexém**.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkol k textu ... 2/1

K předchozímu výkladu doplňte další informace: podle M. Čejky (1992, s. 7 - 9); porovnejte také pojmenování *paradigma* s termínem *syntagma*!

PRO ZÁJEMCE

Strukturní pojetí sémaziologické a onomaziologické metody (pro zájemce):

Zřetel k onomazilogii zároveň předpokládá:

- zdůraznění funkčního pojetí lexikologie vytčeného pro lingvistiku (postup od funkce k formě) a pro sémantiku. To se projevuje dalším zřetelem:
- k variantám
- k oblasti významového užití lexikálních jednotek (srov. dále)
- ke spojitelnosti lexikálních jednotek
- ke komunikativní funkci
- ke vztahu mezi lexikální formou a významem

Strukturní pojetí sémaziologické a onomaziologické metody (charakteristické rysy):

- důsledný celostní zřetel
 - zřetel ke strukturním vztahům
 - analýza na diskrétní komponenty
 - neautonomní lingvistický přístup
 - důraz na vnitrojazykové vztahy mezi lexikálními a gramatickými aspekty lexikálních jednotek
-

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkol k textu ... 2/2

Podrobněji řeší problematiku sémaziologie a onomaziologie Filipec a Čermák (1985, s. 15n.); popř. Čejka (1992, s. 11). Využijte možnosti excerpce a poříd'te si k výše uvedenému výkladu doplňující (stručný) výtah.

2.4 Blíže k charakteristice slova

Někteří, zvláště západní lingvisté (Martinet; Hockett aj.) přehlíželi rozdíl mezi slovem a morfémem, avšak tento rozdíl je podstatný. Slova, lexémy, sestávají z morfémů, nikoli naopak. Slova jsou gramaticky strukturována, mají obligatorní slovnědruhovou příslušnost a specifické morfologické kategorie. Proti morfémům je vyznačuje větší různorodost (anizotropie), složitější organizace a počet. Mezi hierarchicky odlišnými jednotkami jsou ovšem přechody, jsou slova-morfémy (*se v smát se*), stejně jako slova-věty (*Rychle!, Jé!, Ano?*). Význam morfémů lze odvodit jen z významů slov, popř. z funkce slovního tvaru v kontextovém zapojení: *-ka* v *lepič-ka* označuje buď ženu-osobu, nebo přístroj-prostředek; *lícni* je odvozeno buď od *líce*, nebo od *líc*. Pokud jde o morfémy gramatické, tvarotvorné, např. *-a* proti *-ou*, popř. *-i* (k tomu přistupuje ještě grafický protiklad *i-y*), ozřejmí se jejich gramatická funkce z celku příslušných tvarů v kontextu i se zřetelem k lexikálnímu významu: *pil-a-pil-ou-pil-i (pít)-pil-y*. Význam slovo-tvorných morfémů reprezentuje vždy význam slovo-tvorných slov (např. *let-* je základem slov *let, letět, letec, letadlo, letka, doletět* aj.). Také status fonémů lze zjistit jen substitučním testem, mění-li se při tom význam slovního tvaru (*den-len-sen-ten-ven*).

Slovo se vyznačuje tím, že v jistém svém aspektu specificky zasahuje do všech jazykových rovin: *i* je foném, ale také spojka. Proto někdy dochází k atomizaci komplexní jazykové jednotky, kterou slovo je, a mluví se o slově fonetickém, grafickém morfologickém apod. Pro tuto mnohofunkčnost a komplexnost však se dnes slovo chápe jako základní, centrální jazyková jednotka vůbec. Stejně jako jsou jednotky nižších rovin, fonémy a morfémy části slov, tak také slova spoluvytvářejí jednotky rovin vyšších. Jsou to kolokace (srov. dále), věty a texty. Strukturální a funkční lexikologie přihlíží k zapojení slov a frazémů do těchto vyšších jednotek. Při tom se jeví slova, popř. slovní tvary jako syntagmé, syntaxémy a lexikální textémy. Zvláště plodný je pojem syntaxém, který předpokládá při zapojení slova do výpovědi aktualizaci jeho rysů sémantických, morfologických a syntaktických. Přípomínky zaslouží i výklad predikační povahy (lexikálního) znaku.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkol k textu ... 2/3

Přípomínky k predikační povaze lexikálního znaku najdete opět (např.) u Filipce a Čermáka (1985, s. 23-26n.); doplňte si je samostatně k textu.

Lexikální jednotky (LJ) jsou tvořeny určitými druhy slov (*slovními druhy*). Základem podobné klasifikace je snaha člověka artikulovat objektivní skutečnost formou typických pojmenování. Díky této snaze také kategorie druhů slov vznikly. Ne ve všech světových jazycích je ovšem počet slovních druhů stejný; také jejich skladba se různí.

Při vyčleňování *slovních druhů* je třeba počítat se čtyřmi hledisky:

- hledisko *sémantické* (bere v úvahu pouze obecný význam slova, který spojuje další řadu slov a odhlíží tak od konkrétního lexikálního významu),
- hledisko *syntaktické* (každý slovní druh plní ve větě určitou funkci),
- hledisko *morfologické* (každý slovní druh ohebných slov má vlastní tvarotvorná paradigmata)
- hledisko *slovotvorné* (každý slovní druh disponuje specifickým inventářem derivačních afixů pro tvoření nových slov).

Klasifikace slovních druhů nebyla v jazykovědné teorii vytvořena uměle, ale konstituovala se samostatně v průběhu historického vývoje jazyka – v rámci popisu jednotlivých jazykových jevů.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

Úkol k textu ... 2/4

Sémy se při popisné reprezentaci *sémémů* (viz dále) zpravidla řadí do sloupců, např. s užitím symbolu + (*plus*; přítomnost rysu) nebo – (*minus*; nepřítomnost rysu):

DĚVČE

+ životnost

+ osobovost

+ ženskost / mužskost

- dospělost

Porovnáte-li výše uvedený příklad sémiotické analýzy samému DĚVČE s dalším výkladem k charakteristice sémiotických specifik, musíte hledat zdroj informací v lexikografické literatuře (např. u Čejky: 1992, s. 7 – 11; výše uvedený příklad je převzatý z těchto skript). Na základě studia literatury potom utvářejte vlastní příklady sémiotické analýzy.

KONTROLNÍ OTÁZKA

Kontrolní otázka... 2/5

1. *Užijte onomaziologického postupu při pojmenování skutečnosti (slovní spojení/ opis nahrad'te jednoslovným vyjádřením):* zbavit se pocitu tepla, rychle se pohybovat z místa na místo, malé dveře, sbírka sušených lisovaných rostlin, husté sněžení, šitím k něčemu/ do něčeho upevnit, seskupit určité věci podle daného řádu, naprostý zmatek, badáním vy-pátrat

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Korespondenční ... 2/6

Zjistěte sémý dále uvedených lexémů (sémémů). U výrazů s více sémémy zjistěte ty sémý, kterými se jednotlivé sémémy různí. Pokuste se rozčlenit sémý klasifikační, identifikační. Upřesněte, které dominantní sémý jsou invariantní různým sémémům dané lexému.

- Příklady: *škola, savec, mléko, sestra, přijít, chléb, rozumný, lov, dát, souhláska, sloveso, sémantika – sémaziologie, práce, struktura, rod, těžký, předmět, raketa* (srov. Hauser, Minářová 1989, s. 8, III. B) 4.)

SHRNUTÍ

V této části byly objasněny (a odlišeny) postupy sémaziologické a onomaziologické postupy: z hlediska metod i lexikologických kategorií a po stránce vztahu sémaziologického a onomaziologického přístupu k pojmenování (hovoříme tu o terminologickém vymezení i o způsobech odvozování vztahu k pojmům typu *slovo, lexikální jednotka, lexém, lexie, hyperlexém, frazém a idiomém, sémém, sémantém*). V kapitole byl vysvětlen pojem substituce (užití tříd a typů paradigmatu) ve vztahu k jednotkám formy i významu.

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002 ... ESČ

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996). Oddíl Lexikologie (autorka Z. Hladká).... např. s. 65–108.

3 PROBLEMATIKA VÝZNAMU A SMYSLU LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

1. Povaha sémantického vývoje. Význam lexikálních jednotek. Nacionální a pragmatická složka významu, výklad významu, typy významu (základní a asociativní složky).
2. Vztah mezi významem a referencí lexikální jednotky. Denotace, smysl a význam, extenze a intenze. Diferenční trojúhelník.

CÍLE KAPITOLY

Seznámit čtenáře s charakteristickými stránkami významu (s definicemi, s jeho složkami a typy). Vysvětlit vztahy v rámci tzv. diferenčního trojúhelníku, odlišit význam a referenci, denotaci, význam a smysl (z hlediska obsahu i rozsahu pojmů). Upozornit na (další) vztahy mezi lexikálními jednotkami (formální i obsahové).

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Sémantika a význam, nacionální a pragmatická složka, základní a asociativní význam, reference, denotace, smysl, extenze, intenze, diferenční trojúhelník; polysémie, homonymie, synonymie, hyperonymie, hyponymie, antonymie, opozitnost

3.1 Význam lexikální a gramatický

V tradiční jazykovědě (např. v českých mluvnicích B. Havránka a A. Jedličky) se význam ohebného slova ve flektivních jazycích rozdělával na složku nazývanou **význam lexikální** a jemu do opozice stavěnou složku gramatickou. Za tzv. **gramatický význam** se považovaly obsahy vyjadřované morfologickými gramatickými prostředky, hlavně koncovkami (tzv. gramatické kategorie). Naproti tomu lexikálním významem se rozuměly obsahy spjaté s morfémy lexikálními (s kořeny a s některými slovotvornými sufixy). Gramatický význam se dá chápat

(v širším smyslu) jako význam strukturní, který má proti individuálnímu lexikálnímu významu charakter gramaticky kategoriální a je vyjadřován i formálními strukturami 'vyššími, než je slovo (slovosledem, větnou strukturou atd.); dále: Čejka 1992, s.12n; odlišně: Kot'átko 1998, Peregrin 1998 a 1999 (vhodné k porovnání).

3.2 Slovní význam

Význam slova jako lexikální jednotky lze definovat jako jazykově ztvárněný odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů daného jazyka. V jeho jádru je obvykle obsažen pojmový obsah, který může být spojen s průvodními významy expresivními a stylistickými. Slovní význam souvisí se znakovou teorií jazyka, váže se na výrazovou (formální) stránku slova a je společensky závazný a objektivní. Znaková podstata spočívá v tom, že slovo neodráží skutečnost přímo a jeho zvuková ani grafická podoba nejsou zvukovým (grafickým) obrazem daného předmětu nebo skutečnosti. Výjimkou jsou zvukomalebná slova, ale ani ona nejsou věrnou kopií, jen napodobením, vyjadřují zvuk prostřednictvím hlásek, tj. jednotek zvukového systému jazyka. V ostatních případech je vztah předmět – pojem nahodilý, jejich spojení je jen věcí konvence.

Slova nesoucí význam lexikální označujeme také jako **plnovýznamová (autosémantická)**, ostatní slova jsou **neplnovýznamová (synsémantická)**. Patří sem například slova s významem ukazovacím (deiktická), tj. **zájmena** a **zájmenná příslovce** (*já, ty, ten, tam, tady, tudy*), **slovesa způsobová, modální** (*muset, chtít, smět, moci, mít povinnost*), **sponová** (*být, stát se, mít*) a **fázová** (*začít, začínat, končit, skončit, přestat, přestávat*) a také **částice** (*at', necht', kéž...*; k tomu srov. dále část 7, popř. LEX-OU).

3.3 Základní a asociativní významy

Z hlediska lingvistické analýzy je základním významem lexikálních jednotek jejich smysl; tímto termínem zde chápeme nejabstraktnější sémantické minimum lexikální jednotky, jímž je maximálně jednoznačně začleněna do významového plánu jazyka (význam lexikální jednotky je v podstatě určován jejím místem ve struktuře jazykových významů, přičemž se tato struktura chápe jako síť mezi základními významy všech lexikálních jednotek daného jazyka. Základní význam je na jedné straně zapojen do systému protikladů, jež zařazují lexikální jednotku do lexikálních paradigmatických vztahů, popř. paradigmatických řetězců (např. synonymních řad, antonymních dvojic, /ko/hyponymních řetězců aj.). Protože však lexikální jednotky vytvářejí na druhé straně hierarchicky uspořádané řetězce na úrovni výpovědi, vstupují jejich základní významy a relace mezi nimi i do vztahů syntagmatických.

Důsledkem strukturní povahy základního významu lexikální jednotky je jeho poměrná stabilita a relativní autonomnost (nezávislost na mimojazykovém světě); je to do značné míry uzavřená, konečná množina hodnot a relací. Je kostrou sémantické roviny jazyka a zároveň konceptuálním rámcem lidského myšlení.

Naproti tomu **referenční** (srov. dále) složka významu lexikální jednotky je to, co se touto jednotkou komunikuje díky jejímu vztažení k objektům, vlastnostem a relacím vnějšího světa.

Při užívání lexikálních jednotek v referenčních aktech (tj. s jistou referencí, srov., popř. denotací) uživatel jazyka vtahuje do komplexní významové sféry lexikální jednotky pod vlivem reálného světa, o němž mluví, i mnoho sémantických prvků nepodstatných, individuálně asociovaných, často i vázaných na osobní zkušenost uživatele, popř. na jistou kulturu a historickou epochu. Tato asociativní složka významu (někdy označovaná jako konotační nebo pragmatická v užším smyslu) má podobu jakési konotační aury netvoří uzavřený systém, je závislá na kultuře jazykového společenství, během času se mění. Tak např. lexikální jednotka *žena* má v češtině základní význam „dospělý lidský jedinec nikoli mužského pohlaví“ (+ životnost/ + osobovost/ + dospělost); referenční (konotační) složka zahrnuje speciální fyzické ženské vlastnosti, mateřský pud, družnost, povídavost, citlivost, nestálost a jiné skutečné či domnělé vlastnosti; v minulých dobách sem patřilo i výhradní nošení sukni a dovednost vaření. V oblasti islámské kultury ekvivalenty této lexikální jednotky zahrnují do své konotační sféry také zahalenou tvář aj.

Afektivní (emotivní) významovou složku lexikální jednotky tvoří to, co se komunikuje o pocitech a hodnotových postojích mluvčího při realizaci promluvy (*blb* negativně afektivní, *libezná* – pozitivně afektivní; *štedrý* – kladně hodnotící, *marnotratný* - záporně hodnotící).

Souvýskytový (syntagmatický, kolokativní) významový faktor je dán tím, co se lexikální jednotkou komunikuje skrze asociace s lexikálními jednotkami, které mají velkou pravděpodobnost souvýskytu s danou lexikální jednotkou v textech (*tratoliště - krve*; *žluklé* – máslo, *štěkat - pes*; *kopnout - noha*).

Reflektovaně sdružený významový komponent se objevuje u polysémnní lexikální jednotky. Je určen tím, co se jí komunikuje skrze asociaci s jiným významovým užitím téže lexikální jednotky nebo jejího formálního segmentu, popř. s homonymní jednotkou (Čejka 1992, s. 19:-20; *spiritis agens* - asociace významu substantiva „líh“ nebo „agent“; *rafinovaný cukr* - asociace s "komplikovaný, záluďný"; *opravila duši* - asociace s významem „psyché!").

3.4 Reference a denotace, denotát, konotace

Referencí se zpravidla rozumí relace mezi jistou jazykovou formou (např. slovem nebo slovním spojením) a jistým mimojazykovým předmětným individuem, popř. množinou individuí v nějakém možném světě. Jedná se o akt mluvčího, který tím, že použije jisté jazykové formy (referenčního výrazu), odkazuje (referuje) k individuu nebo množině individuí (referentu). Uděluje tak dané jazykové formě referenční (extenzionální) význam. Je-li reference úspěšná, pak referenční výraz adresátovi výpovědi správně identifikuje dané individuum nebo množinu individuí (*RUDLOF HADRABA dostal pětku z matematiky. - ČERVENÁ SEDMA zanikla roku 1922.*). Referenční výrazy jsou proto typickou základní složkou východiska výpovědi, neboť tématem se identifikuje to, o čem se něco říká. Specifickými jazykovými formami specializovanými pro funkci referenčních výrazů jsou

vlastní jména; odkazují díky jednoznačné jazykové konvenci (*Homér, Rudolf Hadraba, Eiffelovka, Říp*)

osobní zájmena; odkazují vzhledem k promluvové situaci (*já* - mluvčí, *ty* - adresát);

určité jmenné fráze (deskripce); jsou to komplexní popisné jazykové formy, které. ve své struktuře obsahují tzv. indexové výrazy (slova s funkcí signalizovat referenční vztah; tedy např. ukazovací a vztahná zájmena *ten, tento, týž, který* aj.). Pokud jsou správně konstruovány, poskytují adresátovi v daném kontextu a situaci dostatečně detailní popis, s jehož pomocí je adresát schopen odlišit referent (individuum nebo množinu) od ostatních jevů v okruhu promluvy (*ten pán v černém klobouku; to dítě, co pláče*).

Zobecněním referenčního vztahu dospíváme k pojmu **denotace**. Denotací lexikální jednotky se rozumí vztah, který platí mezi touto jednotkou na jedné straně a entitami (např. lidmi, věcmi, místy), vlastnostmi entit, procesy, činnostmi a relacemi mezi entitami, které jsou mimo jazykový systém, na straně druhé. **Denotát** je pak množina entit, vlastností entit, procesů atd., o nichž se lexikální jednotky užívá správně. Reference je vázána na jistou konkrétní výpověď a neplatí o lexikální jednotce obecně, nýbrž jen o lexikální jednotce v jedinečném kontextu. Denotace (stejně jako smysl, o němž bude řeč níže) je: relace, která platí u lexikálních jednotek v jazykovém systému, a to nezávisle na jednotlivých případech jejich použití ve výpovědích. Logickým ekvivalentem denotace lexikální jednotky je extenze (rozsah) pojmu. (Někdy se používá /ne zcela přesně/ termínů *denotace* a *reference* jako synonym).

Případný spoluvýznam, obvykle expresivní nebo stylistický příznak, se nazývá **konotace** (např. ve srovnání dvojice slov *dům – domeček* je u obou denotace stejná, u druhého slova k ní však přistupuje expresivní příznak zdobnělosti).

Samostatně bychom měli vyložit problematiku tzv. **diferenčního trojúhelníku**. Model takového vztahu vytvořili Ogden a Richards v první polovině minulého století. Kromě jiného navázali i na výklad Ferdinanda de Saussure o „pojmenovávaném“ (*signifié*) a „pojmenovávajícím“ (*signifikantu*); o relaci *znak – interpretant – objekt* ovšem hovořil již Ch. S. Peirce. Model tzv. **diferenčního trojúhelníku** zobrazuje relace mezi obsahem a formou, mezi „představou obsahu“ a „pojmenovávací formou“; v pozici „třetího vrcholu trojúhelníka“ je potom doplněn *denotát*.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

Najděte si obdobný výklad u F. de Saussure (*Kurs obecné lingvistiky* vydali Saussurovi žáci; u nás knihu přeložil F. Čermák) a porovnejte s jakoukoliv současnou učebnicí jazykovědy. V čem se dnešní pojetí tzv. *diferenčního trojúhelníku* rozšířilo?

3.5 Smysl, intenze, extenze

Smyslem jazykové formy (slova, slovního spojení atd.) je v nejobecnějším pojetí to, co se skrze tuto formu o něčem bezprostředně, přímo říká. V přirozeném jazyce se dá smysl jazykové formy postihnout teprve na základě její analýzy při užití v daném kontextu, nikoli analýzou

formy izolované (něco jiného říká, tj. jiný smysl má např. totéž sloveso v kontextu *Ty dva stromy rychle rostly* a jiný v kontextu *Ti dva lidé spolu rostli*). Smysl pojmenovací lexikální jednotky by se dal charakterizovat jako soubor podmínek, které musejí platit, aby jisté individuum nebo množina byly referentem příslušné lexikální jednotky. Smysl pojmenovací lexikální jednotky je tedy způsob zadání referentu nebo denotátu vytčením nějakých charakteristických vlastností individua nebo množiny. Jazykovým popisem smyslu lexikální jednotky může být například její (slovníková) definice nebo komponentová analýza na sémantické příznaky (srov. výše).

Vychází se většinou z předpokladu, že smysl mají všechna autosémantická slova a slovní spojení. Tento předpoklad platí v každém případě pro deskriptivní oznamovací věty s funkcí sdělnou. Každá výpověď takové věty obsahuje jeden nebo více výrazů s referenční funkcí, jimiž se realizují subjektové a objektové argumenty propozičních predikátů. - Tyto výrazy jsou **zaměnitelné salva veritate** (tj. při zachování pravdivostní hodnoty), mají-li stejnou referenci (např. *Marie je nemocná. - Slečna Novotná je nemocná*; za předpokladu, že *Marie* a *slečna Novotná* zde označují tutéž osobu, je deskriptivní význam obou výpovědí totožný a jsou buď obě pravdivé, nebo obě nepravdivé). Výrazy realizující propoziční predikáty nemají referenční funkci, mají pouze smysl. Tyto výrazy jsou zaměnitelné salva veritate jediné výrazy s totožným smyslem, tj. synonymy (srov. *Marie je nemocná. = Marie je churavá. - Toto je piáno. Toto je klavír.* - deskriptivní význam je opět stejný; srov. dále. Podrobněji: Čejka 1992, s. 13 n.).

DEFINICE

Logickým ekvivalentem smyslu a reference lexikálních jednotek je **intenze** a **extenze** pojmu. Intenze pojmu se definuje uvedením vlastností, popř. příznaků, které jej charakterizují (intenze pojmu tedy odpovídá jeho obsahu). Extenze se definuje výčtem prvků, které pod tento pojem spadají (a odpovídá pak jeho rozsahu). Dva logické predikáty jsou intenzionálně totožné, pokud znamenají obsahově totéž, tj. odpovídají-li jim při komponentové analýze tytéž množiny sémantických příznaků; srov. např. logické predikáty *klavír* a *piáno*. Dva logické predikáty jsou extenzionálně totožné, vztahují-li se na tutéž množinu početných prvků; srov. např. logické predikáty *Večernice* a *Jitřenka*: oba výrazy označují Venuši, přičemž je ovšem jejich intenzionální význam rozdílný. Dichotomie intenzionální vs. extenzionální významové analýzy vychází z rozlišování mezi „Sinn“ a „Bedeutung“ u německého matematika, logika a filozofa Gottloba Fregeho (1848 – 1925; k tomu dále: Čejka 1992, s. 15 a 16).

3.6 Slova jednoznačná a mnohoznačná, polysémická

Podle „počtu významů“ klasifikujeme slova jako:

a) Slova jednovýznamová (jednoznačná)

Slova nesoucí jen jeden slovní význam jsou méně početná než slova mnohovýznamová a až na malé výjimky neoznačují jen jeden denotát (např. *zeměkoule*), ale jednu třídu denotátů. Jednoznačnost je typická pro odborné termíny, které jsou jednoznačné buď absolutně, např. *dusičnan*, *pestík*, *přívlastek*, nebo v rámci jednoho oboru, např. *kalich*, *kmen* apod. Do této kategorie slov patří také vlastní jména osobní a jména zvířat (*Jan*, *Věra*, pes *Alik*, kuň *Šemík*), protože pojmenovávají pouze jedinečné osoby nebo zvířecí bytosti.

Zeměpisné názvy typu *Ostrava*, *Lysá hora* se za jednoznačné považují tehdy, označují-li pouze jednu skutečnost (horu, město, oblast). V ostatních případech se o slova jednoznačná nejedná, např. u jmen *Morava*, *Jihlava*.

Jednoznačná slova, která nejsou odbornými termíny ani vlastními jmény, se vyskytují jen ojedinelé, např. *koloběžka*, *květináč*, *lustr*, často se také jedná o cizí reálie: *iglu*, *kriket*.

b) Slova mnohovýznamová (mnohoznačná, polysémní)

Slova mnohoznačná jsou slova nesoucí více než jeden význam. Podstatou jejich existence v jazyce je sémantické tvoření pojmenování, kdy nový význam vzniká přenesením pojmenování (slova) z jednoho denotátu (skutečnosti) na označení jiného denotátu. Původní význam pak označujeme jako přímý, nový jako přenesený. O který význam se jedná, poznáme snadno z kontextu, pak nenastávají problémy s jeho rozlišením (dále LEX-OU).

3.7 Další vztahy slov ve slovní zásobě

3.7.1 HYPERONYMA A HYPONYMA

Hyperonyma jsou slova významově nadřazená, **hyponyma** jsou slova významově podřazená a **kohyponyma** jsou slova stejné významové úrovně.

Například slovo *nábytek* je **hyperonymem** ve vztahu ke slovům *stůl*, *postel*, *židle*. Tato jsou pak **hyponymy** ve vztahu ke slovu *nábytek*, navzájem k sobě jsou to **kohyponyma**.

3.7.2 HOMONYMA A POLYSÉMIE

Ve slovní zásobě existují případy, kdy se stejná výrazová (psaná i mluvená) forma vztahuje ke dvěma nebo více denotátům. Tato skutečnost může mít v zásadě dvě příčiny:

Slovo (pojmenování) bylo přeneseno z jedné skutečnosti na jinou a vzniklo tak slovo **mnohoznačné (polysémní)**, např. *ucho* – sluchový orgán po stranách hlavy – ucho na hrnci – ucho na tašce apod.

Formy patří dvěma různým slovům, která nemají navzájem nic společného. Pak jde o **homonyma**, např. *stopka* – část rostliny – dopravní značka.

Homonyma jsou slova se stejnou formou grafickou i zvukovou, ale různým významem, shoda v jejich formě je náhodná, významy se u nich nedají odvodit jeden z druhého. Rozlišujeme několik typů homonym:

Podle původu:

homonyma čistě lexikální, kdy je shoda náhodná (např. *kolej* – stopa kola – ubytovna, *vlna* – na hladině vody – ovčí srst);

homonyma slovotvorná, tvořená homonymním formantem (např. *vinice* – místo, kde se pěstuje vinná réva – žena, která se provinila);

homonyma slovnědruhová (např. *během* – substantivum – předložka, *večer* – subst. – příslovce, *vedle* – příslovce – předložka, *vedoucí* – adjektivum – substantivum).

Podle rozsahu:

homonyma úplná, která se shodují ve všech tvarech (např. *zámek* – budova – zařízení na dveřích, *stopka* – část rostliny – dopravní značka – část sklenice);

homonyma částečná, vyskytující se u maskulin životných a neživotných, která se v některých tvarech liší (jednou lexii: *los* – zvíře – tiket, *rys* – zvíře – tah ve tváři – výkres).

Pokud se substantiva shodují jen v některých tvarech, jedná se o tzv. **homofomy**, např. *holení* (1.sg. slova *holení* – 7.sg. slova *holeň*). Homofomy se mohou objevovat i mezi slovními druhy, např. *tři* (číslovka – sloveso), *ženou* (sloveso – 7.sg. slova *žena*).

Dále se můžeme setkat s tzv. **nepravými homonymy**, kterými mohou být:

homofony, tj. slova se stejnou formou zvukovou, ale odlišnou grafickou, např. *mýt* – *mít*, *být* – *bít* (ve spisovné výslovnosti), *vézt* – *vést*, *led* – *let*, *vez* – *ves*, *lez* – *les*;

homografy, které mají stejnou formu grafickou a odlišným významem (někdy i zvukovou, ovšem mnohdy jen po stránce přízvuku nebo intonace, např. *vezme* – 1.pl. rozkazovacího způsobu slovesa *vézt* a 3.sg. oznamovacího způsobu slovesa *vzít*)

mezislovní homonyma, např. *za pět* – *zapět*, *má ti* – *máti*, *do hry* – *dohry* apod.

Paronyma jsou slova ne zcela shodná, ale lišící se jen některým rysem, např. délkou samohlásky (*dal* – *dál*, *řad* – *řád*, *vina* – *vína*, *soli* – *solí*), a v nedbalé výslovnosti nebo při ztížených akustických podmínkách mohou být považována za homonyma.

3.7.3 SYNONYMA

Se synonymy se v jazyce setkáváme tehdy, když pro jednu skutečnost existuje více pojmenování. Průkazným znakem synonym je možnost jejich vzájemné výměny a vždy platí, že synonyma patří k jednomu slovnímu druhu. Za synonyma se ovšem nepovažují např. hláskové varianty slov (*polévka – polívka*) nebo rodové varianty (*brambor – brambora*). Podle typu rozlišujeme:

Úplná synonyma, která jsou shodná v denotaci (základním slovním významu), konotaci (spoluvýznamu) i distribuci (rozsahu užívání ve všech kontextech). Je jich relativně málo a patří sem např. dvojice:

- slov domácích (*kaluž – louže, děvče – dívka, hezký – pěkný*);
- domácích a cizích termínů (*mluvnice – gramatika, skladba – syntax, nerost – minerál*); popř. kalků (doslovných překladů) typu *dvojhláska – diftong, životopis – biografie*

Částečná synonyma, která můžeme rozdělit na 3 typy:

- synonyma stylistická s různými stylistickými příznaky, např. dvojice slov *měsíc a luna, trápit se a rmoutit se*, skupina slov *moc – hodně – mnoho – převelice* apod.;
- synonyma expresivní, kdy jedním členem dvojice je slovo neutrální a druhé má citový příznak, kladný nebo záporný: *ruka – pacička, ústa – pusinka, pít – bumbat, dům – barák, jíst – cpát se, pít – chlastat*, patří sem i eufemismy, tj. slova zjemňující (*obézní – korpulentní, plnoštíhlá, při těle*), a naopak dysfemismy (*obézní – tlustá, bachratá*);
- synonyma dobová, kdy slova neutrální, současná, jsou synonymní se slovy zastaralými, knižními, např. *protože – neboť, nechat – zůstat*.

Synonyma strukturní spočívají v možnosti vzájemné synonymity pojmenování jak jednoslovných, tak víceslovných:

- jednoslovná synonyma mohou být např. *bída – nouze, pěkný – hezký*;
- víceslovná, souslovná synonyma mohou být povahy slovesné (*milovat – mít rád*) i jmenné (*dálkař – skokan do dálky*), mohou být synonymní i se složeninami, nejčastěji přejatými (*tělesný strážce – bodyguard, přesilová hra – powerplay*);
- frazeologická synonyma jsou obvykle tvořena ekvivalenty ustálených spojení, např. *výjimka – bílá vrána, utéci – vzít nohy na ramena, zchudnout – přijít na mizinu* (srov. též výklad k frazeologii).

Přechodové typy, u nichž se vlastně v pravém slova smyslu o synonymii nejedná (na sledovaném území se více pojmenování paralelně neužívá; v povědomí mluvčích obvykle existuje pouze jediné). Jedná se o konkurenci slov spisovných (popř. „běžně mluvených“) a slov:

- nářečních nebo slangových. Mluvíme potom o tzv. tautonymech (*chlapec – ogar – synek, pětka – bomba*);
- českých a cizích. Označujeme je jako synonyma mezijazyková, tedy jako tzv. ekvivalenty (*vlak – train*).

3.7.4 ANTONYMA

Jedná se o pojmenování s opačným, protikladným významem. V antonymním vztahu mohou být vždy pouze dvojice slov, která stojí na opačných pólech významu. Jedno slovo však může mít jak antonymum jedno, tak více antonym, která jsou pak vzájemně synonymní (např. *bohatství – chudoba / bída / nouze*). Většina slov v české slovní zásobě své antonymum nemá, např. *tužka, auto, sklenice* apod. Slova mnohovýznamová mohou mít v různých významech různá antonyma: *pravá ruka – levá ruka; pravé jméno – falešné jméno; pravý důvod – nepravý důvod; pravé zlato – kočičí zlato*.

Antonyma dělíme na:

- **lexikální**, která jsou tvořena slovy nepříbuznými, neplatí mezi nimi vztah odvození, motivace (*den – noc, dlouhý – krátký, pravda – lež*);
- **slovtvorná antonyma** jsou tvořena slovy příbuznými, odvozenými a složeninami:

Antonyma tvořená předponami

Antonyma s předponou **ne-** nejčastěji vyjadřují prostou negaci (*voják – nevoják, kuřák – nekuřák, vědět – nevědět, stát – nestát, volat – nevolat*).

Antonyma s předponou **ni-** se vyskytují u některých zájmen a zájmených příslovcí (*někdo – nikdo, něco – nic, něčí – ničí, někde – nikde, někdy – nikdy, nějak – nijak*).

Antonyma s předponou **bez-** vyjadřují nedostatek nějaké vlastnosti (*cenný – bezcenný, charakterní – bezcharakterní*). V těchto případech někdy pozitivní člen neexistuje a bývá nahrazen opisem (*mající hlas – bezhlasý, mající moc – bezmocný*), nebo tyto výrazy mají svá lexikální antonyma (*bezradný – jistý / sebejistý / šikovný*).

Antonyma s předponou **proti-** nejsou tak častá, patří sem např. dvojice *jed – protijed, strana – protistrana, hráč – protihráč*.

Antonyma s cizími předponami – např. **a-/an-**: *typický – atypický, morální – amorální, organický – anorganický*; **i-/in-**: *racionální – iracionální, tranzitivní – intranzitivní*; **anti-**: *feministický – antifeministický*; **kontra-**: *špionáž – kontrašpionáž*.

Předpony se vzájemným antonymickým významem obvykle vyjadřují opačný směr (*východ – západ, zahrabat – vyhrabat, svázat – rozvázat, nadzemní – podzemní* apod.).

Antonymní složeniny

U složenin je antonymita vždy odvozená, protikladné jsou první části složenin, např. *pravo- točivý – levotočivý, velkoobchod – maloobchod, slaboproud – silnoproud*.

Souslovná antonyma

V případě antonym souslovných jsou protikladná buď celá sousloví navzájem (*bílé víno – červené víno, bílá káva – černá káva*), nebo slovo a sousloví (*mít rád – nenávidět*). Antonymy mohou být i frazeologismy (*zůstat – vzít do zaječích, bdít – tlouct špačky*).

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY

V následujících přehledech i v tabulce doplňte přehled lexikálně sémantických charakteristik (porovnejte s LEX-OU a doplňte další klasifikaci; např. podle M. Čejky: 1992, s. 12-31):

3/2 ... zařad'te příklady správně k termínům (k odborným pojmenováním):

- typy pojmenování: hyperonyma, hyponyma, kohyponyma, paronyma, mnohoznačná (poly- sémní) pojmenování, kalky, tautonyma, synonymické (mezijazykové) ekvivalenty

- příklady: *dal – dál, řad – řád, vina – vína, soli – solí /hruška – jablko – švestka /dvojhlaska – diftong, životopis – biografie /mrkev – celer – ředkvička /chlapec – ogar – synek, pětka – bomba /vlak – train /oko, koza, půda /ovoce, zelenina /hruška, mrkev*

3/3 ... přiřad'te správně příklady k typům homonym v následující tabulce:

- příklady pojmenování:

vlna – na hladině vody – ovčí srst); *vinice* – místo, kde se pěstuje vinná réva – žena, která se provinila;

kolej – stopa kola, popř. typ zpevnění dopravní cesty (např. kolejnicemi) - studentská ubytovna,

los – zvíře – tiket, *rys* – zvíře – tah ve tváři – výkres; *holení* (1. sg. slova *holení* – 7. sg. slova *holeň*), *tři* (číslovka – sloveso), *ženou* (sloveso – 7. sg. slova *žena*);

mýt – mít, *být* – být (ve spisovné výslovnosti), *vézt* – vést, *led* – let, *vez* – ves, *lez* – les; *vezme* – 1. pl. rozkazovacího způsobu slovesa *vézt* a 3. sg. oznamovacího způsobu slovesa *vzít*;

Problematika významu a smyslu lexikální jednotky

za pět – zapět, má ti – máti, do hry – dohry

během – substantivum – předložka, večer – subst. – příslovce, vedle – příslovce – předložka, vedoucí – adjektivum – substantivum;

zámek – budova – zařízení na dveřích, stopka – část rostliny – dopravní značka – část sklenice

3/4 Doplňte příklady do tabulky přehledné klasifikace homonym:

Podle základní charakteristiky homonym	Dílčí dělení	Příklady
podle roviny jazyka	<i>čistě lexikální</i>	
	<i>slovotvorná</i>	
	<i>slovnědruhová</i>	
podle rozsahu	<i>Úplná</i>	
	<i>Částečná</i>	
podle formálního typu	<i>homoformy</i>	
	<i>nepravá homonyma:</i>	
	<i>Homofony</i>	
	<i>Homografy</i>	
	<i>mezislovní homonyma</i>	

3/5 ... Doplňte do následujících tabulek příklady synonymických a antonymických pojmenování:

- příklady:
- */ruka – pacička, ústa – pusinka, pít – bumbat, dům – barák, jíst – cpát se, pít – chlastat*
- */dálkař – skokan do dálky*
- */tělesný strážce – bodyguard, přesilová hra – powerplay*
- */hezký – pěkný*
- */něčí – ničí, někde – nikde, někdy – nikdy, nějak – nijak*
- */dvojhlaska – diftong, životopis – biografie*

- /mluvnice – gramatika, skladba – syntax, nerost – minerál/ pravé jméno – falešné jméno; pravé zlato – kočičí zlato
- /cenný – bezcenný, charakterní – bezcharakterní; mající hlas – bezhlasý
- /feministický – antifeministický
- /pravá ruka – levá ruka
- /den – noc, dlouhý – krátký, pravda – lež
- /východ – západ, zahrabat – vyhrabat, svázat – rozvázat, nadzemní – podzemní
- /organický – anorganický
- /racionální – iracionální, tranzitivní – intransitivní
- /mající moc – bezmocný; bezradný – jistý, sebejistý, šikovný
- /typický – atypický, morální – amorální
- /kaluž – louže, děvče – dívka
- /výjimka – bílá vrána, utéci – vzít nohy na ramena, zchudnout – přijít na mizinu
- /měsíc a luna, trápit se a rmoutit se, moc – hodně – mnoho – převelice
- /obézní – korpulentní, plnoštíhlá, při těle
- /obézní – tlustá, bachratá
- /protože – neboť, nechat – zůstat
- /bída – nouze, pěkný – hezký
- /milovat – mít rád voják – nevoják, kuřák – nekuřák
- /pravý důvod – nepravý důvod
- /vědět – nevědět, stát – nestát
- /jed – protijed, strana – protistrana
- /špionáž – kontrašpionáž
- /hráč – protihráč
- /volat – nevolat
- /bohatství – chudoba, bída, nouze
- /někdo – nikdo, něco – nic
- /bílé víno – červené víno, bílá káva – černá káva
- /mít rád – nenávidět
- /pravotočivý – levotočivý, velkoobchod – maloobchod, slaboproud – silnoproud
- /zůstat – vzít do zaječích, bdít – tlouct špačky

3/6 Doplňte do tabulky příklady ke klasifikaci synonym:

Základní charakteristika synonym	Dílčí klasifikace:	Upřesnění:	Příklady:
Úplná			
Částečná	Stylistická		
	Expresivní	S citovým kladným příznakem	
		Se záporným citovým příznakem	
		Eufemismy	
		Dysfemismy	
	Dobová		
Strukturní	Jednoslovná		
	Víceslovná (slovná)		
	Frazeologická		

PRO ZÁJEMCE

Základní charakteristika antonym	Dílčí klasifikace	Příklady
Lexikální		
Slovotvorná	Předponová	
	Složeniny	
	Souslovná	

Příklady a část pro zájemce

Pokud hovoříme o sémantice obecně, můžeme tuto vědu definovat různě. Obvykle je ale chápána jako

- nauka o významech (Michel Bréal, 1904)...protiklad k fonetice (nauce o hláskách)
- nauka o vztazích mezi významy a tím, co označují (Rudolf Carnap) - vedle pragmatiky (vztah mezi výrazy a těmi, kdo jich užívají) a syntaxe (vztah mezi výrazy)

Podle J. J. Katze (US jazykovědce) je cílem sémantické teorie vysvětlit pojmy:

1. v těsném spojení s významem:
 - synonymie („stejnost“, spíše ale výrazná blízkost významů), sémantická podobnost a rozdílnost (tj. významů), antonymie (protikladnost), superordinace (hierarchie, zde např. nadřazenost významů), smysluplnost a sémantická anomálie (přítomnost – nepřítomnost významu), víceznačnost (přítomnost vícera významů), redundance („stejnost“, identičnost významu části celku s celkem),
2. ve vztahu k pravdivosti pojmenování:
 - výslovně:
 - sémantická pravdivost (analytičnost) – nepravdivost (kontradikce), sémanticky nedeterminovaná pravdivost a nepravdivost,
 - zprostředkovaně:

- inkonzistence (nemožnost být pravdivým; věty *Pepa je černochoch* a *Pepa je bělochoch* jsou inkonzistentní, jejich konjunkce je sémanticky nepravdivá), vyplývání (zachování pravdivosti; $A \Rightarrow B$, jestliže pravdivost A nutně znamená i pravdivost B), presupozice (nějakého výroku: to, co vyplývá z daného výroku i z jeho negace: výrok *Francouzský král existuje* je presupozicí výroku *Francouzský král je holohlavý* i výroku *Francouzský král není holohlavý*),
- 3. formou odpovědi na otázku (sémantiku nelze omezit na užívání vět v oznamovacím způsobu; v případě hodnocení slovní zásoby však máme situaci zjednodušenou): možná odpověď na otázku, sebezodpovídající otázka

Naším základním úkolem při vyjasňování předmětu sémantiky je tedy upřesnit podstatu významu a vyjasnit si otázku pravdivosti (Peregrin 2003, s. 1-3). Význam slova je jeho používání v jazyce (Wittgenstein), popř. množina jazykových funkcí, které toto slovo plní ve výpovědích. (- z lingvistického hlediska: Čejka 1992, s. 12).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

kontrolní ... 3/7

Přechodové typy sémanticky „blízkých“ pojmenování („na hranici synonymie“) nechápeme (jak bylo výše zmíněno) v pravém slova smyslu jako synonyma. Uveďte, o jaké případy se u takového pojetí synonymie rozhodně nejedná:

o homoformii a paronymii, tedy o slova ne zcela shodná (lišící se jen některým rysem)

o pojmenování nářeční nebo o sociolektismy, tedy o tautonymii

o konkurenci slov českých a cizojazyčných, tedy o tzv. ekvivalenty

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

3/8

Někdy v souvislosti se synonymií hovoříme i o *slovesh blízkoznačných*. O jaká pojmenování se v takovém případě jedná? S jakou výše zmíněnou skupinou tato pojmenování souvisejí?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Seznámili jsme se s charakteristickými stránkami významu, s povahou sémantického vývoje a s významem lexikálních jednotek (lexikálním a gramatickým). Nacionální a pragmatickou složku významu, výklad významu (s ohledem na slova autosémantická a synsémantická) a typy významu (základní a asociativní složky: afektivní /emotivní, souvýskytová /syntagmatická, kolo-kativní, reflektovaně sdružená, polysémie) jsme odlišili s odkazem na tzv. diferenčního troj-úhelník. Odlišili jsme význam a referenci, denotaci a konotaci, význam a smysl (z hlediska intenze a extenze pojmů). Upozornili jsme rovněž na souhrn vztahů mezi lexikálními jednotkami (po stránce formální i obsahové na odlišení homonymie a polysémie, hyper-/ hypo-/ ko-hyponymie, paronymie a synonymie, tautonymie a ekvivalence, antonymie).

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakla-datelství Lidové noviny, Praha 2002 ESČ

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

KOŤÁTKO, Petr: *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia 1998.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

PEREGRIN, Jaroslav: *Úvod do teoretické sémantiky. Principy formálního modelování vý-znamu*. Praha: UK 1998.

PEREGRIN, Jaroslav: *Význam a struktura*. Praha: Oikumené 1999

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996). Oddíl Lexikologie (autorka Z. Hladká).... např. s. 65 – 108.

Tálská, Ivana: *Čeština po síti*. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/\(LEX-OU\)](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/(LEX-OU)

4 PARADIGMA A SYNTAGMA V LEXIKONU

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

1. Pojetí paradigmatu ve vztahu lexikálních jednotek:

- synchronní a diachronní
- typologie a systém (řetězce, hierarchie systému, typy paradigmatu)
- vztahy mezi jednotkami

2. Syntagmatické vztahy:

- synchronní a diachronní
- spojitelnost lexikálních jednotek (valence a kolokace)
- typy přenášení významu
- formální vztahy (funkce slovních skupin a vztahy kontaktové)

CÍLE KAPITOLY

Přiblížit čtenáři rozdíly v pojetí paradigmatu a syntagmatu, synchronie a diachronie, typologie a systému. Upozornit na příklady spojitelnosti lexikálních jednotek, popsat typy přenášení významu a formální vztahy slovních skupin – včetně kontaktových.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Paradigma, syntagma, synchronie, diachronie, typologie, systém, valence, kolokace, přenášení významu, formální a kontaktové vztahy

Jevy *pravidelné* i *anomální*:

4.1 Pojetí paradigmatu ve vztahu lexikálních jednotek

4.1.1 POJETÍ SYNCHRONNÍ A DIACHRONNÍ

- v chápání synchronním (srov. dále část 4.12 a 4.13)
- v chápání diachronním: analýza historické slovní zásoby (z hlediska historické lexikologie: v rámci jednoho jazyka nebo více jazyků)

4.1.2 TYPOLOGIE A SYSTÉM

- typologické rysy češtiny v lexikální rovině (typologie), lineární řetězce (promítají se dále do syntagmatických vztahů)
- podsystém heterogenní a homogenní, gramaticko-lexikální či primárně gramatické (syntaktické a kategoriální) - negramatické (primární a sekundární)
- dílčí podsystém, lexikální třídy, lexikální pole monosémická (podle dimenzí) a polysémická (lexikální polysémie), teorie pole
- virtuální a kolokační paradigma, paradigmaticnost velká – omezená, otevřené – uzavřené (také: Čejka 1992, s.32n.; k tomu viz dále)

PRŮVODCE TEXTEM

Popsali jsme doklady antonymie a formy lexikální negace, synonymie, hyperonymie, hyponymie a kohyponymie. Sledovali jsme vztah k homonymii a polylexii/ polysémii, paronymie, „neostrost“ slov a významové změny.

4.2 Syntagmatické vztahy mezi lexikálními jednotkami:

4.2.1 SPOJITELNOST LEXIKÁLNÍCH JEDNOTEK

- A) z hlediska užití:
- gramatická – formální: valence (viz dále)
 - kontextová spojitelnost:
 - významová: významové obsazení, existence klasému (společného sému ve významech příslušných jednotek)

- lexikální: třída LJ, s nimiž se může daná (jádrová, jistá) LJ spojovat; také stylistická: výběr prostředků z dané stylistické vrstvy

B) z hlediska lexikálního a gramatického základu:

- o **kolokaci** hovoříme tehdy, užití-li ve výpovědi dvojice nebo vícera slov (lexémů, samostatných lexikálních jednotek), které se obvykle v dané výpovědi spojují.
- nadřazeným pojmem obecné povahy je tu **kolokabilita** (přičemž někdy odlišujeme i **monokolokabilitu**, popř. **potencionální kolokabilitu**; srov. dále; také Čermák 2001)
- o **valenci** hovoříme, pokud se jedná se o pojem formální povahy a morfosyntaktického charakteru i o jeden z klíčových termínů tzv. valenční syntaxe. V podstatě jde o schopnost nějakého slova (lexikální jednotky) vázat na sebe další větné členy. V systému valenční syntaxe tvoří základ věty (tzv. základovou větnou strukturu) pouze holý podmět a holý přísudek. Schéma základové větné struktury závisí především na valenci přísudku. Každý přísudek totiž na sebe váže určitý počet větných členů, jimž „předepisuje“ i jejich formu (především pád jmen). Věta pak vzniká na základě vazby slovesa stojícího v pozici přísudku. Např. jako nevalenční pozici (s nulovou valencí) chápeme větu *Prší*. Jako jednovalenční pozici přísudku označíme větu *Dítě spí*. (predikát je vázán na subjekt). Dvouvalenční je kolokace *Pachatel se bojí potrestání*. (k pojmu *kolokace* srov. výše).
- **slučitelnost lexikálních jednotek:**
Pokud se ale jedná spíše o vzájemnou slučitelnost, snášenlivost a schopnost volného křížení pojmenování, hovoříme o **kompatibilitě**, popř. o **inkompatibilitě** nebo **potencionální kompatibilitě**. Jedná se o pojem sémantický, který zahrnuje spojitelnost významovou a stylistickou (na níž je založena **kolokabilita**).

C) z hlediska úrovně abstrakce: archilexém – lexém, symetrie systému, klasifikace a výzkum

(srov. Encyklopedický slovník češtiny 2002; dále k systému, modelu, klasifikaci lexikální jednotky a k lexikologickému výzkumu: Filipec, Čermák 1985, s. 19–38)

D) z hlediska charakteru procesu:

- dynamická, tvořivá, inovace; lexikální kontrakce (*záplatovaný člověk, vypil dvě piva*);
- nutný minimální kontext;

- distribuční vzorce
- převod do textově komunikační podoby

4.2.2 TYPY PŘENÁŠENÍ LJ NA ZÁKLADĚ PODOBNOSTI A POJMOVÉ SOUVISLOSTI /PPS/:

Zvláštním případem přenášení lexikálních forem (PPS významu), při němž se mění kontext pojmenování, je tzv. **lidová etymologie**. Tento proces ovšem nelze vztahovat ke skutečné etymologii. Běžný mluvčí se spíše domýšlí, od čeho je které slovo odvozeno - a jak asi vzniklo. A právě při nesprávném užití podobného přístupu vzniká tzv. lidová etymologie. Jde o jazykový postup, který mylně analyzuje původ nějakého slova. Jedná se o jistý případ analogie; mluvčí si ve vědomí spojí význam a formu slova se slovem, s nímž není příbuzné. Obvykle k tomu vedou 3 typy příčin:

- realizací hláskových změn se mluvčí snaží přiblížit slovo (údajnému) výchozímu tvaru; např. staročeský název pro hřbitov: „*břítov*“ (ze staroněmeckého „*friedhof*“) odvozovali naši předkové od slovesa „*hřbít*“ (to souvisí s „*hrabat*“), takže se forma slova přeměnila na „*hřbitov*“. Často u slov etymologicky neprůhledných (obd. např. „*protěžovat někoho*“, správně: „*protežovat někoho*“ z francouzského *protéger*, tj. chránit).
- jindy se může jednat o tendenci měnit značková pojmenování (tedy taková, která „nic neznamenají“) v popisná (taková, která nějak souvisí s tím, co označují); slovo „*prostitutka*“ je značkové (cizího původu) se tak místně změnilo na „*protistudka*“.
- někdy se objevuje snaha vřadit slovo do jiného etymologického hnízda, než do kterého svým původem přísluší; např. „*sednice*“: původně odvozeno od slovesa „*sedět*“, posléze ale došlo k posunu. Vznikla tak „*světnice*“ od slova „*světlo*“.

Také životnost uvedeného typu pojmenování se liší. Někdy existují oba výrazy pro stejnou věc v jazyce společně (př. „*rozínka*“ i „*hrozínka*“), jindy se „správný“ výraz úplně vytratí a v užívání zůstane pouze produkt lidové etymologie (např. *provaz*: původně „*povraz*“ ... od tvaru **po-vorz-*; po vyrovnání vnímáme počáteční *pro* jako předponu k základu *-vaz-*...tedy ve vztahu ke slovesu *vázat*.). Lidová etymologie se objevuje především v dialektech (*zdrava* místo *strava*, *prachstarý* místo *prastarý*), zejména mezi venkovským a méně vzdělaným obyvatelstvem. Většina novotvarů se však v jazyce neuchytí; a když pomine aktuální komunikační situace, ve které byly užity, zaniknou. Mnohé příklady lidové etymologie však najdeme i v obecné mluvě a dalších variantách češtiny jako jejich trvalou součástí.

Neméně zajímavé jsou ale též některé další procesy:

- přenášení významů (PPS mezi lexikálními formami): elipsa (*červené, plzeňské*... univerbace); nemění se kontext pojmenování (srov.dále)

- změny smíšené (k tomu dále: Filipec, Čermák 1985, s. 144 - 149, 190- 192)

4.2.3 VZTAHY FORMÁLNÍ

- určitá funkce skupiny slov (zvuková, významová): počáteční, stejné zakončení, aliterace, homonymie, rýmy, zvukosled...
- kontaktní kvality (kontextové řetězce, selekční, výběrové, návaznost na paradigmatické změny)

(k tomu dále: Filipec, Čermák 1985, s.149)

PRŮVODCE TEXTEM

V předchozí kapitole jsme se seznámili s pojetím paradigmatu z hlediska vztahu lexikálních jednotek (nejen vnějších, ale i vnitřních vztahů mezi jednotkami); a to z hlediska synchronního i diachronního. Popsali jsme typologii procesů a systém řetězců, hierarchii systému i typy paradigmatu.

Frazeologické, idiomatické a paremiologické procesy lze rovněž zařadit ke změnám syntagmatickým. Také syntagmatické vztahy se mohou realizovat jako synchronní a diachronní. S tím souvisí spojitelnost lexikálních jednotek (kompatibilita i kolokabilita, problémy valence a kolokace). Odlišili jsme typy přenášení významu a formální vztahy (funkci slovních skupin i vztahy kontaktní).

PRO ZÁJEMCE

Konkordance

Zcela odlišné formy a obsahy slovních spojení ovšem hledáme (a využíváme jich pak při hodnocení textu) v případě **konkordancí** (z lat. concordia = „shoda“, „svornost“). Jedná se tu o shodu určitých sledovaných znaků. V oborech, které zkoumá literární věda, zejména pak v biblistice, se tak zpravidla označují texty (dokonce i celé knihy) obsahující seznam nebo soupis věcných nebo slovních podobností, které lze v různých částech textu (knihy) nebo v různých textech (knihách) vyhledávat (v podobných případech se vlastně pojmenování **konkordance** užívá metonymicky – v přeneseném významu). Obvykle jsou konkordance slov sepsány jako slovníky, tj. podle výrazů - v abecedním pořádku. U každého pojmenování je udáno, kde jej v knize lze nalézt. Věcné konkordance (například popis téže události nebo význam shodné myšlenky) bývají uváděny v poznámkovém aparátu kritického vydání knihy. Nejčastěji sledované a popisované konkordance jsou konkordance biblické, které udávají, na kterých místech Bible lze nalézt různá slova (většinou s uvedením kontextu), popř. i blízká pojmenování s menšími významovými odchylkami. Takto literárně pojaté konkordance slouží

k rychlému vyhledávání podobných a souvisejících pasáží v rozsáhlém textu. Dnes je ovšem snazší využít počítačových programů (*Bible Works* nebo *Theophilos*).

Valenční potenciál

Všechny pozice, vytvářené valencí, nemusí být nutně obsazeny. Někdy mohou vyplývat z kontextu. Podle toho, zda příslušná pozice musí být obsazena nebo může zůstat nevyužita, rozlišujeme:

a) obligatorní pozice (musí být obsazeny vždy: *Otec ztratil hodinky.*)

b) potenciální pozice (nemusí být obsazeny):

- základové (nemusí být vyjádřeny, pokud vyplývají z kontextu; tvoří základovou větnou strukturu: *Otec se dívá na syna.* x *Dívá se.*)

- nezákladové (fakultativní: nemusí být vyjádřeny; rozvíjejí členy základové větné struktury: *Znavený otec se nenápadně dívá z okna na svého syna.*)

Základové větné struktury v češtině

V češtině obvykle rozlišujeme jedenáct základových větných struktur s několika podtypy. Základovou větnou strukturu tvoří samotný přísudek (*Prší. Hoří.*), přísudek a podmět (*Slunce svítí. Dítě spí.*), přísudek a předmět (*Došlo k výbuchu.* - s podtypem „přísudek - předmět – předmět“: *Zželelo se jim ho.*), přísudek a příslovečné určení (*V komíně hučí.* - s podtypem „přísudek - příslovečné určení - příslovečné určení“: *Ve sklepě páchne zatuchlinou.*), přísudek - předmět - příslovečné určení (*Nemocnému se daří lépe.*), podmět - přísudek – předmět (*Kouření škodí zdraví. Žák píše úkol.* - s podtypy: „podmět - přísudek - předmět – předmět“: *Soud zprostil obžalovaného viny.* - „podmět - přísudek - předmět - předmět – předmět“: *Učitel pověděl rodičům o dětech pravdu.*), podmět - přísudek – doplněk (*Otec se zdál unavený.*), podmět - přísudek - předmět - příslovečné určení (*Řidič zavezl auto do garáže.*), podmět - přísudek - předmět – doplněk (*Lékař uznal vojáka nemocným.*). Také přísudek složený (chápaný tak v širším smyslu) se kombinuje v různých variantách; jako přísudek jmenný se sponou (*Otec je učitelem. Do města je daleko.*), přísudek s modálním slovesem (*Všichni musejí čekat.*), přísudek s fázovým slovesem (*Lidé zůstali stát*), v novějším pojetí i jako přísudek se slovesem kategoriálním (*Skokan sbírá odvahu*).

Uvedený přehled větných struktur tvoří základ veškerých možných výpovědí v češtině. Základové větné struktury se obměňují na základě rozvíjení větných členů (*Unavený žák už dvě hodiny píše opomenutý domácí úkol.*), zmnožování větných členů na členy několikanásobné (*Žák i jeho sestra píše slohovou práci a další domácí úkoly.*) nebo záměny podmětu a předmětu, zejména záměny aktivního a pasivního tvaru přísudku (*Úkol je psán žákem*).

Další funkce valence

Kromě toho, že valence přísudku vymezuje, jaké větné členy na něj budou navázány, předepiše jim také určitou formu. Slovesa tak určují pád vázaných větných členů i užití

příslušné předložky (např.: *přitížit se* – s předmětem ve 3. pádě: *Nemocnému se přitížilo*; *schylovat se* - předmět ve 3. pádě s předložkou *k*: *Schyluje se k večeru*).

(dále srov.: Daneš, Hlavsa 1987)

SAMOSTATNÝ ÚKOL (PRO ZÁJEMCE)

- kontrolní ... 4/1

Přiřaďte správně příslušné definice k příslušným pojmenováním:

1. pojmenování: *kolokace, valence, kompatibilita*
2. definice:
 - jedná se spíše o vzájemnou slučitelnost, snášenlivost a schopnost volného křížení pojmenování
 - pojem formální povahy a morfosyntaktického charakteru: schopnost nějakého slova (lexikální jednotky) vázat na sebe další větné členy
 - užití dvojice nebo vícera slov (lexémů, samostatných lexikálních jednotek), které se obvykle v daném kontextu výpovědi spojují, v určité výpovědi

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ (PRO ZÁJEMCE)

K zamyšlení ... 4/2

V knize F. Daneše a Z. Hlavsy (1987) se setkáváme s poněkud odlišným pojetím valence, než je tomu v jiných pracích. Porovnejte tento výklad s jinou (vybranou) odbornou studií zaměřenou na problematiku valence a kolokace; např. s některou z (převážně lexikologických) prací F. Čermáka (např. 2001... apod.); přehled možností vám nabídnou běžné knihovnické katalogy (včetně elektronických).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Předložená kapitola byla koncipována se záměrem ujasnit rozdíly v pojetí paradigmatu a syntagmatu (synchronně a diachronně), typologie (řetězců, hierarchie systému, lexikálních polí, typů paradigmatu) a systému vztahů paradigmatických i syntagmatických. V souvislosti s tím jsme upozornili na příklady spojitelnosti lexikálních jednotek (valence a kontextové splnitelnosti, kolokability a kompatibility). V textu byly popsány typy přenášení významu a formální vztahy slovních skupin – včetně kontakto-
vých.

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ČERMÁK, František: *Syntagmatika slovníku: Typy lexikálních kombinací*. In: *Čeština - univerzália a specifika 3*. Brno 2001. S.223–232.

DANEŠ, František, HLAVSA, Zdeněk, *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia 1987

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002. ESČ

FILIPEČ, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996). Oddíl Lexikologie (autorka Z. Hladká) např. s. 65–108.

5 VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY – VÍCESLOVNÁ (SDRUŽENÁ) POJMENOVÁNÍ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Frazeologie a idiomatika jako lingvistické disciplíny:

- frazémy a idiomy
- tematická struktura
- konexita jazykových jednotek v textu
- přeskupování jednotlivých obsahových prvků
- systém a transformace

CÍLE KAPITOLY

Objasnit čtenáři pojetí frazému a idiomu, přiblížit související lingvistické disciplíny. Seznámení s tematickou strukturou a konexitou jednotek (v návaznosti na předchozí výklady o spojitelnosti jednotek). Popsat změny obsahových prvků a transformace.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Frazeologie – frazém, idiomatika – idiom, tematická struktura, konexita, transformace, slovní spojení.

5.1 Frazeologie a idiomatika

V jazyce existuje nemálo syntagmatických spojení převážně ustálených. Na syntagmatické ose pak můžeme pozorovat, že některá pojmenování (lexikální jednotky) se spolu snášejí lépe nebo hůře, což se projevuje jako větší nebo menší pravděpodobnost jejich souvýskytu (v závislosti na jejich syntaktických nebo sémantických vlastnostech), tedy jako větší nebo menší míra jejich **kolokability** (jako formy spojitelnosti, *konexity*; pojem **kolokace** zavedl anglický lingvista J. R. Firth; srov. výše). Od kolokability jako systémové schopnosti jazykové jednotky

kombinovat se s jednotkami jinými se někdy odlišuje **kompatibilita** jako sémantická spojitelnost jednotek v syntagmatu (chápeme-li takové syntagma jako součást textu; dále: Čejka 1992, s. 32-33).

Pro lexikální jednotky vnitřně členěné na dva nebo více segmentů oddělených mezerami (v psaném, virtuálním nebo tištěném komunikátu; v mluvené promluvě jde o pauzy) se ustálil název **frazém** nebo **idiom** (dříve *ustálené slovní spojení s přeneseným významem*; někdy též **frazologismus**). Jedná se o nemodelové a ustálené syntagma jazykových jednotek, z nichž alespoň jedna je z hlediska té druhé extrémně omezeného a formálně (většinou ale i sémanticky) zavřeného paradigmatu (Čermák, F., in: Filipec, Čermák 1985, s. 176-177n.). Pořadí slov je nezaměnitelné a význam frazému nelze vyvodit z dílčích významů jeho složek. Slovo (v sémantickém smyslu) v těchto pojmenováních ztrácí původní význam a nabývá významu nového, který je vázán na příslušný frazém (Čejka 1992, s. 32-35; LEX-OU).

DEFINICE

Idiom se chápe v poslední době jako synonymum k výrazu frazém s tím, že označení frazém zdůrazňuje formální (morfosyntaktickou) a idiom sémantickou (významovou) stránku téhož výrazu. Starší definice idiomu uváděla, že se jedná o *výraz, jehož smysl není odvoditelný z jeho částí* (např. *chytat lelky - lenořit, mít nakoupíno nebo mít (v) opici, draka (aj.) - být opilý, mor. čučet jak tele na nový vrata - dívat se vyjeveně, pěšky jako za vozem - nastejno, ani zbla - ani trochu, kupovat kočku v pytli, zbyly jí/mu jen oči pro pláč).*

Z diachronního hlediska (především s ohledem na okolnosti utváření frazému) musíme přihlížet k dalším třem aspektům:

1. hranice mezi oblastí lexikálních jednotek jednoslovných a frazémů je neostrá, plynulá
2. význam slovních komponentů frazému se může projevat jako asociativní významová složka reflektovaně sdružená (viz výše)
3. ne vždy je zcela zastřen rozdíl mezi frazeologickým a původním (doslovným) významem spojení... (Čejka 1992, s. 33)

5.2 Klasifikace frazémů

Frazémy (idiomy) lze klasifikovat z různých hledisek:

I. Podle rozsahu frazeologizace rozlišujeme:

- a) **Frazémy s jedním frazeologickým členem**, kam patří např. *železné zdraví* (frazeologické je adjektivum, zde znamená *pevné*, nikoli *vyrobené ze železa*), *černý pasažér*, *koňská dávka*, *děravá paměť*, *krátký rozum*, *slepý náboj*, *vlčí mák*. Některé frazémy tohoto typu jsou odbornými termíny, např. *slepé střevo*, jiná vlastními jmény (*Tichý oceán*, *Mrtvé moře*).
- b) **Spojení frazeologizovaná jako celek** jsou např. *modrá krev* (tj. šlechtický původ), *bílá vrána* (výjimka), *vzít nohy na ramena* (utéci), *tvrdý oříšek*, *jablko sváru* (problém), *na jedno brdo* (stejný), *pod psa* (špatný), *každý pes jiná ves* (různý), *pustit k vodě* (opustit), *držet nad vodou* (podporovat), *z deště pod okap*, *z bláta do louže* (stejně), *na každém kroku* (všude), *až na kost*, *do morku kostí* (úplně, skrz).
- c) Po strukturní stránce mají v systému frazeologie jazyka zvláštní místo **přirovnání** (např. *bílý jako stěna*, *chudý jako kostelní myš*, *tichý jako pěna*, *lže, jako když tiskne*, *spí jako dudek*, *mluví jako kniha*, *mlčí jako hrob*; potud také: LEX-OU). Jejich hodnocení není v jazykovědě jednotné; občas jsou chápána jako frazeologismy, jindy jako pomezí skupina; většinou funkčně – jako kolokace. Po strukturní stránce mají v systému frazeologie jazyka zvláštní místo. Jsou konstruována různými realizacemi základního (někdy jen implicitního) schématu:

/Cd/ - R – (Tc) – C – Ct, kde:

Cd = comparandum (referenční výraz obvykle v subjektové pozici – daný konkrétním kontextem: /**Karel**/ je zarostlý jako Ezau)

R = relátor (výraz – obvykle sloveso – relační povahy, který dodává idiomu charakter predikátu: /**Karel**/ je zarostlý jako Ezau)

(Tc) = tertium comparationis (vlastnost, kterou mají Cd a Ct společnou: /**Karel**/ je zarostlý jako Ezau; Tc často splývá s R: /**Karel**/ **řve** jako lev)

c = komparátor (formální znak signalizující obecně vztah podobnosti; obvykle příslovec – jak, jako: /**Karel**/ je zarostlý **jako** Ezau)

Ct = comparatum (zobecněný a obvykle známý model, prototyp, standard, k němuž je kontextem daný referent Cd vzhledem ke své podobnosti vztažen: /**Karel**/ je zarostlý jako **Ezau**); dále Čejka 1992, s. 34-35; Filipec, Čermák 1985, s. 217- 219.

II. Podle citových příznaků lze odlišovat (např.) frazémy **neutrální** (*krok za krokem*), **eufemistické** (*rozloučit se se životem*) nebo **dysfemistické** (*mlít pantem*).

III. Z hlediska hodnocení stylistického mohou být frazémy opět **neutrální** (*krokodýlí slzy*), **hovorové** (*dát do zubů*) i **knižní** (*mít hlavu v oblacích, stavět vzdušné zámky*).
 IV. Po stránce lexikálně sémantické mohou být frazémy navzájem **synonymní** (např. v rámci synonymických řad: *utéci – vzít do zaječích – vzít nohy na ramena – vzít roha – zahrnout kramle – být v prachu – být ten tam*), **antonymní** (alespoň do jisté míry, např. *vzít roha x postavit se čelem komu, čemu*) apod. (dále LEX-OU).

V. Po stránce slovních druhů a typů spojení odlišujeme frazémy **jmenné** (popř. zástupně jmenné) a **slovesné**, dále **kolokační** (u běžného slovního spojení), kombinované: **propoziční** (kombinace komponentů z roviny lexikální nebo kolokační v jedné promluvě, výpovědi) a **polypropoziční** (kombinace propozic, vícera promluv, výpovědí), podle vazby na mluvčího **monosubjektové** (vázány na jednoho mluvčího) a **intersubjektové** (vázány na větší počet mluvčích, min. na dva) apod.. V tom smyslu se někdy hovoří i o frazémech lexikálních, které jsou jinak běžně v jazykovědě chápány jako kompozita (*pantáta, beznaděj, bezuzdný*; k tomuto pojetí srov. podrobněji práce F. Čermáka: in Filipec, Čermák 1985, s.178-236; dále SČFI). Některé práce blízké tomuto stanovisku pak hovoří o idiomatických kompozitech (mateřídouška, devětsil, strašpytel) a derivátech (neplecha, zákeřný; srov. např. Čejka 1992, s.35).

Mezními případy kolokací jsou taková spojení slov, u nichž se jeden nebo více členů vyskytuje pouze v jediném typu kolokace (a nikde jinde). Takové **monokolokabilní** výrazy (*bacha, pré, hin, duhu, lubem, holičkách, krážem, lehára, bandurskou, mrtě*) nemají již dnes samostatný význam. Nedají se v daném kontextu ničím zaměnit. A v jiném kontextu se nevyskytují. Nemohou tedy stát ničím v protikladu ani se uplatnit jako samostatné jazykové znaky. V kombinaci s významovými pojmenováními pak tvoří krajní typ **monokolokabilního** frazému (idionu).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkol k textu ... 5/1

Sémanticky na opačném pólu než monokolokabilní frazémy najdeme typy frazeologických jednotek s ustálenou metaforou nebo metonymií (*zlatý déšť- keř, bledá tvář - běloch*), které bývají označovány za **kvazifrazémy** (popř. za **kvaziidiomy**). Doplňte si o nich výklad podle literatury (např. Čejka 1992, s. 33-34; popř. F. Čermák in Filipec, Čermák 1985).

5.3 Frazeologická homonymie

Některé frazémy (idiomy) mohou být dokladem *frazeologické homonymie*, tedy dvojznačnosti, resp. nejednoznačnosti sdělení. Jejich formální komponenty odpovídají jazykovým prvkům, které jsou v jiných, neidiomatických případech kompatibilní. V takovém případě je vždy nutné přihlížet k celkovému kontextu sdělení: zda se jedná o přímý (původní) význam sousloví, nebo je spojení užito v přeneseném smyslu (v idiomatickém významu), tedy jako skutečného frazému. Příkladem frazeologické homonymie může být např. sousloví „*lízat si rány*“. Může vyjadřovat doslovný význam sdělení („kocour si líže rány, které mu způsobil sousedův pes“), ale může se jednat rovněž o frazém popisující (např.) náladu sportovního týmu po těžké porážce.

Ve starší době se často hovořilo o různých „stupních“ ustálených spojení; např. o **rčení** nebo o **úsloví**, jejichž klíčovým slovem je sloveso. Je jisté, že se toto sloveso tvarově mění – podle potřeby a v závislosti na kontextu (např. *vzít vítr z plachet /vzal, vezme ...; mluvit do větru, dělat z komára velblouda*; dále k tomu např. LEX-OU). Současná teorie tu ale hovoří spíše výhradně o frazémeh (dokonce rozdílně od některých literárních slovníků); popř. o frazeologických transformacích, dochází-li k záměnám a k modifikacím dílčích komponentů ustálených pojmenování (podrobně k tomu Filipec, Čermák1985).

PRO ZÁJEMCE

Problematika paremiologie

Samostatnou skupinu pojmenování tvoří taková spojení, která mají neměnnou podobu, podávají jisté naučení (někdy mravní nebo etické) a jsou úzce spojeny s lidskou každodenností (zejména se střídáním cyklu zemědělského roku). Hovoříme tu někdy o **parémiích** (nikoliv tedy o frazémeh). Spíše než frazeologie se jimi zabývá samostatný obor, který se nazývá **paremiologie**. Patří sem:

- a) **pořekadla**: od ostatních frazeologických typů (rčení) se liší tím, že mají stálou, neměnnou podobu. Často plní funkci situačních průpovědek, někdy jsou veršovaná, např. *My o koze, on o voze. - Dočkej času, jako husa klasu. - Já nic, já muzikant. - Až naprší a uschne.*
- b) **příslloví**: jsou to krátké průpovědi s mravním, etickým ponaučením. Mají smysl sama o sobě, k užití nepotřebují kontext, např. *Kdo se bojí, nesmí do lesa. – Komu se nelení, tomu se zelení. – Bez práce nejsou koláče. - Lež má krátké nohy, daleko neujde.*
- c) **pranostiky**: podávají zkušenosti o přírodních jevech, nejčastěji o počasí, např. *Svatý Martin přijede na bílém koni. – Na Nový rok o slepičí krok (... srov. dále též LEX-OU).*

KONTROLNÍ OTÁZKA

5/2 Rozlište frazémy, termíny a volné spojení slov (kolokaci). Vybrané frazémy se potom pokuste klasifikovat (podle jednoho z hledisek, k nimž tato kapitola odkazuje): medvěd brtník, chod naprázdno, ultrakrátké vlny, být dalek (něčeho), Nejvyšší soud, provádět syntézu, dlouhá věta, klíční kost, špinavé peníze, provádět hloupost, dvoumístné číslo, tříčlenná komise, červené barety, mořská vlna, Česká republika, mít štěstí, provádět syntézu, černá skříňka, bílá kniha, dřevěná skříň, zlatý déšť, kyselina solná, silná kyselina

5/3 ... V přirovnání Otec je unavený jako kůň odlište: comparandum, relátor, tertium comparationis, komparátor a comparatum.

SHRNUTÍ KAPITOLY

5. kapitola čtenáři objasnila pojetí frazému a idiomu (včetně přirovnání a návazné klasifikace) a přiblížila související lingvistické disciplíny. Seznámili jsme se s tematickou strukturou a konexitou jednotek (v návaznosti na předchozí výklady o spojitelnosti jednotek). Nechyběl ani popis změn (přeskupování) jednotlivých obsahových prvků a vztahu systému i transformací.

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ČERMÁK, František: *Syntagmatika slovníku: Typy lexikálních kombinací*. In: *Čeština - univerzália a specifika 3*. Brno 2001. S.223–232.

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002..... ESČ

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

PLACHETKA, Jiří: *Velká encyklopedie citátů a přísloví*. 2. vyd. Praha: Academia 1999.

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996).

Víceslovné lexikální jednotky – víceslovná (sdružená) pojmenování

SLOVNÍK *české frazeologie a idiomatiky*. (Čermák, F. a kol./ eds.) Praha: Academia 1983, 1988,1994SČFI

SLOVNÍK *spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 1994.

VAŠKŮ, Z. – BRYCHTA, J.: *Velký pranostikon*. Praha: Academia 1997.

ZAORÁLEK, Jaroslav: *Lidová rčení*. 4. vyd. Praha: Academia 2000.

TÁLSKÁ, Ivana: *Čeština po síti*. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/)
(LEX-O

6 SLOVNÍ ZÁSoba, JEJÍ ČLENĚNÍ, VRSTVY VE SLOVNÍ ZÁSobĚ A SYSTÉM

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

- Stratifikace, centrum a periferie, aktivní a pasivní slovní zásoba
- Systémovost ve slovní zásobě (teorie lexikálního pole, tezaurus)
- Proměny slovní zásoby
- Změny ve slovní zásobě a její obohacování.
 1. Další vztahy lexikálních jednotek. Obrazná vyjádření - metafora, metonymie, synekdocha. Expresivita slov, typy expresivity a způsoby jejího vyjadřování
 2. Způsoby doplňování slovní zásoby a „vznik slov“: odvozování, kombinované postupy, přejímání.

CÍLE KAPITOLY

Text seznamuje čtenáře se stratifikací slovní zásoby, s možnostmi odlišení centra a periferie, s jejím systémem (ve vztahu k postavení jednotek aktivních a pasivních, obohacování a doplňování).

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Stratifikace, centrum a periferie, slovní zásoba aktivní a pasivní, proměny a obohacování lexikonu, systém a lexikální pole, tezaurus. Metafora, metonymie, apelativizace, synekdocha, expresivita, derivace (sufix – prefix – afix), disimilace, vliv kompozice. Kombinace, přejímání.

6.1 Stratifikace slovní zásoby

Celkový počet slov v české slovní zásobě není snadné v současné době určit. Tradiční údaj uvádějící rozsah slovní zásoby v počtu asi 250.000 slov, založený na počtu hesel devítisvazkového *Příručního slovníku jazyka českého*, který vycházel v letech 1935–57, je dnes již poněkud

zastaralý. Především je nutné brát v úvahu neustálou potřebu pojmenovávání nových skutečností, vyplývajících z rozvoje lidského poznání. Mimo to neustále dochází k přejímání pojmenování z cizích jazyků. Tato slova postupně procházejí procesem formální adaptace a stávají se zdrojem rozšiřování české slovní zásoby. Z dalších slovníků, o něž se posuzování české slovní zásoby může opírat, lze jmenovat např. čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (1989, 193.000 hesel) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (jednosvazkový, 2. vyd. 1994, 50.000 hesel). Překladové dvojjazyčné slovníky mívají podle typu vydání obvykle 100–200 tis. hesel (LEX-OU).

6.2 Vrstva slov patřících k nespisovným útvarům národního jazyka

Z hlediska geografického rozdělení užívání jednotlivých slov rozlišujeme:

- a) **Slova oblastní (regionalismy)**, kam patří tzv. **čechismy**, tedy slova užívaná častěji na území Čech (*špítat, umolousaný, tlusté ponožky, truhlář, přišel dlouho* = pozdě) a **moravismy** užívané na Moravě a ve Slezsku (*hody* = posvícení, *zatmět* = zdržet se do setmění, *hrubé ponožky, stolař, haluz, zavazet, dědina, duchna, sdělat* = sundat).
- b) **Dialektismy** – slova nářeční, s nimiž se mimo ohraničená území, kde jsou ještě dnes užívána jako běžné komunikační prostředky, můžeme setkat jako s charakterizačními prostředky v uměleckém stylu. Nejčastěji jsou to tzv. **etnografické (specifické) dialektismy**, tj. výrazy spjaté se životem a zvyklostmi v určité oblasti (např. části oděvu – *kordule, kacabajka*, věci z domácnosti – *almara, truhla*, jídlo – *kyselica, šklubanky* apod.).
- c) **Výrazy z obecné češtiny** (významem i geografickým rozšířením nejrozsáhlejšího českého interdialektu). Patří sem např. výrazy typu *rejžák, vejšlap, slejvák, vejtaha, kytká, strejda, kouknout, baštit, bašta, zdejchnout se, šraňky, štace, švindl* apod.
- d) **Profesionalismy, slangismy a argotismy** – výrazy patřící do tzv. SOCIOLEKTŮ. Představují nespisovnou vrstvu lexikálních prostředků charakteristických pro vyjadřování určitých sociálních, profesionálních nebo zájmových skupin lidí. Patří sem:
 - o **profesionalismy**, u nichž se především projevuje snaha o úspornost, krátkost výrazových prostředků, někdy také citové zaujetí, lpění na tradici určité profese a vyjádření příslušnosti k prostředí. Profesionalismy mají povahu nespisovných pracovních odborných termínů a nemívají expresivní charakter. Příklady z lékařského profesního slangu: *penoš* (penicilín), *chorobák* (chorobopis), *jipka* (jednotka intenzivní pomoci). Některé profesní slangy mají mnoho slov cizího původu, zvláště německého (např. v hornictví – *cimrování* = vydřevování, *helfr* = pomocník, *folovač* = nakladač);

- **slangismy**, tj. lexikální a frazeologické prostředky typické pro zájmové skupiny lidí (slang sportovní, rybářský, trampský apod.) a dočasná společenství společensko-pracovní (slang studentský, vojenský apod.). Slangy se vyznačují především expresivitou, metaforičností a variabilitou, jejich podstatou je často jazyková hra. Příklady některých slangismů: sportovní – *blafák, pecka, plichta, kiks, lajna, velké vápno*; vojenský – *lampasák, bažant, kvér*; studentský – *vízo, flek, sardel, šerif*;
- **argotismy** jsou výrazy užívané v mluvě příslušníků společenského podsvětí, které se vyznačují hlavně snahou o utajení významu slov pro ostatní vrstvy společnosti. Příklady: *šplíchačka, stříkačka, chlupatej, dávat bacha, být v chládku, prachy, fízl, flojd, mukl*.

ŘEŠENÁ ÚLOHA

Úkol 6/1

Vyhledejte slangové výrazy v textu

K babičce jsme jeli elektrikou až na konečnou. Kajsyk jsem si zapomněl tašku. Nešel do školy, bo se mu nechtělo. Podej mi ten mikrák Heleno! Anglinu jsem se k maturě neučil, ale na potítku jsem se pak hodně zapotil. Viděli jsme dneska Frantu balit špeka. Polož to kladivo na ponk a už na nic nesahej. Náš nový ajťák je frajer, opravil mi komp za půl hodiny a nic za to nechtěl.

6.3 Vrstvy slov podle slohových příznaků

- Slova hovorová** – jejich užití je zpravidla omezeno na mluvené projevy, mohou být spisovná a nespisovná, ovšem hranice v rámci tohoto členění nejsou ostré a vývoj neustále postupuje ve směru od nespisovnosti ke spisovnosti. Příklady: *činžák, věžák, chalupář, senzační, fešák, lump, metrák, gumáky, trpajzlík*. Často se zde projevuje i tzv. univerbizace, tj. tvoření spisovných i nespisovných jednoslovných výrazů z víceslovných pojmenování, např. *Václavák, záchranka, baloňák*. Slova hovorová jsou také často expresivní (*průšvih, nářesk, piplačka, fajnovka, doják, binec, rambajz*).
- Slova knižní**, jejichž užití se neomezuje jen na texty literární, ale i psané projevy oficiálního charakteru a mluvené projevy pronášené při slavnostních příležitostech, např. *odvětit, arci, záhy, plémě, rámě*.

- c. **Odborné názvy, termíny** tvoří terminologie vědních oborů a dalších odvětví lidské činnosti. Pro všechny termíny platí, že by měly být:
- **jednoznačné**, a to buď absolutně, nejen v rámci jedné terminologie, např. *příslowce, sloveso, pestík, dusičnan*, nebo alespoň v daném oboru, např. *spojka, spona, kořen* apod.,
 - **přesné**, tj. musí vystihovat přesně danou skutečnost,
 - **ustálené**, normalizované (i když ne zcela neměnné),
 - **neexpresivní, neutrální** – citový příznak se jeví jako nežádoucí a u zdrobnělin typu *kladívko, kovadlinka, lopatka* se nepociťuje, protože tyto názvy jsou již lexikalizované,
 - **nosné** – měly by umožňovat další tvoření slov příbuzných a odvozených, které se pak také stávají termíny (*rod, rodový, bezrodý, rodovost*).
- d. **Poetismy** jsou slova užívaná v uměleckém stylu, většinou zastarávající či zastaralá (*chrabrý, lepý, rov, vesna, luna*).

OTÁZKY

Úkol 6/2

- A. Zaniklou skutečnost pojmenovávají: a) archaismy b) poetismy c) historismy d) knižní výrazy
- B. Do spisovné slovní zásoby nezařadíme slova: a) neutrální b) knižní c) hovorová d) argotická

6.4 Vrstvy slov podle časových příznaků

Z časového hlediska probíhá vývoj slovní zásoby tak, že některá slova zastarávají a vycházejí z užívání, ať už proto, že skutečnosti, které označují, již zanikly, nebo se jedná o zastaralá pojmenování věcí existujících, pro něž se však už užívá označení nových, modernějších. První typ slov se nazývá historismy, druhý archaismy. Na druhé straně se můžeme v češtině setkat s výrazy novými, ať už nově tvořenými od slov existujících, nebo nově přejatými z některého z cizích jazyků. Méně obvyklý postup představuje zavedení nového významu pro slovo již existující (tzv. sémantické neologismy).

6.4.1 SLOVA ZASTARALÁ

- a. **HISTORISMY** jsou výrazy označující věci již zaniklé, i dnes se však užívají v uměleckém stylu pro vytvoření dobového koloritu a ve stylu odborném v oblasti historie. Může se jednat např. o názvy **historických zbraní** (*sudlice, halapartna*), **staré vojenské tituly** (*kaprál, mušketýr*), **názvy peněz** (*rýnský, groš, tolar*), **sociální postavení a povolání osob** (*panoš, nevolník, vozataj, děvečka, čeledín*) apod.
- b. **ARCHAISMY** jsou pojmenování vytlačena z užíváním jinými slovy běžnými, živými, užívaná však pro věci stále existující.

Rozlišujeme archaismy několika typů:

- **lexikální** – výrazy nahrazené v současné době slovy jinými, nepříbuznými, např. *šlojír* (závoj), *škamna* (školní lavice);
- **hláskové** – výrazy užívané dnes ve stejném významu, jen s poněkud odlišným hláskovým složením, např. *mučedlník* (mučedník);
- **slovotvorné** – slova tvořená zastaralými příponami, např. *kabátec, měštěnín*;
- **sémantické** – představují dnes již zastaralý význam mnohoznačných slov, např. *loket* ve významu „délková míra“, *branný* jako „hlídač v bráně“ apod.

6.4.2 SLOVA NOVÁ, NEOLOGISMY

Nová slova vznikají v jazyce obvykle z potřeby pojmenování nových jevů a skutečností (srov. též výklad dále). Může se jednat o:

- **neologismy slovotvorné**, odvozené od výrazů stávajících např. příponami přechylovacími (*manažerka, pivotmanka*), tvořícími deverbativní substantiva (*úrazovost, monitоровání, odpovědná*), některé typy kalků (tj. doslovných překladů cizích slov), např. *jáismus* apod.;
- **složeniny** ze základů jak domácích (*studentohodiny, lůžkodny*), tak přejatých (*oldparáda, klipparáda, videoprojekce*), případně o složeniny hybridní, tvořené jedním komponentem domácím a jedním přejatým (*rychlodabing*);
- **neologismy sémantické**, které tvoří nové významy již existujících slov, např. *tunel* (podvod), *okno* (ztráta paměti) apod.

ŘEŠENÁ ÚLOHA

6/3

Rozlište archaismy, historismy a neologismy

palcát, modelka, arcí, řemdih, bowling, tolar, mobil, šenkovat, groš, pročež, elektromobil, škorně, klimatizace, regiment, louč, biopotravina, anžto, minisukně, calta, kráčet, šenkýř, kantor, halapartna, drahný, kabátec, krejcar, mikroklima

6.5 Vrstvy slov expresivních

Slova expresivní se vyznačují tím že mají citový (emocionální) příznak, který se přidružuje k jejich základnímu významu pojmenovávacímu. Tento příznak může být jak kladný, tak i záporný (podrobněji: porovnej výklad dále).

6.6 Vrstva slov cizích

Slova přejímaná do češtiny z cizích jazyků procházejí vždy ve větší či menší míře procesem tzv. formální adaptace, tj. přizpůsobení českému jazyku, a to v rovině výslovnostní, grafické, gramatické a slovotvorné. Mezi slova **přizpůsobená** (adaptovaná) patří např. výrazy typu *fyzika, gymnázium, džez, spíkr, skútr*, u nichž je užíván počeštěný pravopis a běžně se skloňují podle českých deklinačních vzorů, **nepřizpůsobená** jsou např. *whisky, happy end, fair play*, která zůstávají neskloňná, pouze bývají zařazována k některému ze jmenných rodů a píší se původním pravopisem. Někdy bývají také označovány jako tzv. citátové výrazy. Slova přejatá do češtiny mohou být různého stáří, některá i několik set let stará. Někdy došlo již k tak silnému zdomácnění, že je již jako cizí slova vůbec necítíme (*škola, klobouk, kapsa, salát*), v jiných případech patří slova k běžným lexikálním prostředkům, ale stále je u nich zřetelný určitý rys cizosti. Ten se může projevit například užíváním hlásek a písmen, která se v českých slovech nevyskytují, tj. *g, f, ó, ú, x, w* (*gól, guma, ragú, fúze, exhibice, interview*) a některé skupiny samohlásek (*leukocyt, poezie, trauma*).

V průběhu svého vývoje přejímala čeština slova z různých jazyků, zpočátku nejvíce z **latiny** (např. *cyklus, republika, student, univerzita*) a **řečtiny** (*demokracie, hyperbola*). Výrazy latinské a řecké se k nám dostávají v podstatě stále, přestože latina je dnes již mrtvým jazykem. Důvodem je skutečnost, že z těchto klasických jazyků přejímaly slova i jiné moderní jazyky, přizpůsobily si je a dnes se k nám tyto výrazy dostávají zprostředkovaně např. z angličtiny, francouzštiny apod. Také celé terminologie některých vědních oborů jsou více či méně založeny na latině (např. lékařství nebo farmacie) i řečtině (matematika, geometrie, psychologie).

Totéž platí i u jiných jazyků, např. **italštiny** (klasická hudba, výrazy jako např. *moderato, legato, adagio, piano*) nebo **francouzštiny** (výrazy z oblasti módy – *manžeta, fazóna, flanel*; gastronomie – *paštika, želatina*; umění – *impresionismus, rokoko* a baletu – *arabeska, pirueta*). Z **němčiny** přejala čeština ve svém vývoji mnoho slov, pojmenovávajících i věci týkající se každodenního života (např. *haléř, helma, mince, plotna, punčocha*).

Ze slovanských jazyků přejímala čeština v největší míře z **ruštiny** (*náčelník, vesmír, vzduch*), **polštiny** (*kořalka, okres, vzor*), **srbštiny** nebo **chorvatštiny** (*junák, lastura, snacha*) a **slovenštiny** (*zbojník, zástava, namyšlený*).

Za tzv. **exotismy** jsou považovány přejímky z původních jazyků afrických, asijských a amerických, např. z arabštiny, hebrejštiny, čínštiny, indiánských a eskymáckých jazyků.

V současné době probíhá přejímání slov především z **angličtiny**, a to nejvíce v oblasti ekonomiky (*cash flow, diskont*), výpočetní techniky (*komputer, skener, internet, server*), moderní hudby (*house, pop music, eurodance*), sportu (*pivotman, snowboard, skateboard, time out, play off*) a žurnalistiky (*flash interview, news room, prime time, peoplemetr*); srov. např. LEX-OU...

ŘEŠENÁ ÚLOHA

Úkol 6/4

Vyberte správný význam uvedených cizích slov:

- sofistikovaný
 - jednoduchý
 - promyšlený
- ad hoc
 - osobně
 - jen pro tento případ
- xenofobie
 - strach z pavouků
 - strach z cizího
- melancholik
 - citlivý
 - veselý
- choleric
 - vznětlivý
 - klidný
- interakce
 - vzájemné působení
 - odpudivost

6.7 Vztah centra a periferie ve slovní zásobě češtiny

Slovní (lexikální) zásoba charakterizuje jisté národní společenství, jehož komplex národního jazyka zahrnuje všechny strukturní útvary: jazyk spisovný, běžně mluvený (obecný), substandardní útvary (regiolekty, různé vrstvy dialektů). Spisovná slovní zásoba má přirozeně funkci reprezentativní; jako základ slouží k dorozumění všech členů národní společnosti (doma i v zahraničí). Její jádro tvoří základní lexikální zásoba. *Diachronně* (historicky) tu jde o vývojově stabilní centrum (jádro) lexikální zásoby (základní pojmenování přírody, prostoru, času, lidského těla, potravy, obydlí, šatu, rodinných vztahů, činností, pohybů, práce + základní deiktické, odkazující formy - zájmena a předložky; k dalšímu rozdělení srov. podle LEX-OU):

- a) podle **původu slov**, která tvoří historický základ, sem patří domácí slova stará, tj. např. *matka, sestra, pole, řeka*, a slova přejatá z cizích jazyků velmi dávno a zdomácnělá (*škola, tabule, kostel*) nebo přejatá později, nicméně frekventovaně užívaná (*republika, banka*).
- b) z hlediska **struktury** jádro tvoří slova, která se sama stávají základem pro další tvoření (odvozování, skládání), obvykle to jsou slova kořenná (*les, voda, město, dřevo*).
- c) po stránce **významu** jsou to slova označující nejdůležitější skutečnosti spjaté se životem společnosti, tj. příbuzenské vztahy, obydlí, jejich části a zařízení, části lidského a zvířecího těla, zvířata, rostliny, základní lidské výrobky (nástroje, oděv, jídlo) apod.
- d) důležitá je **frekvence užívání**. Jádro zahrnuje pojmenování velmi časté, nepostradatelná pro běžnou komunikaci.

Synchronně tedy jde o centrum současného lexikálního systému; rozšíříme-li tuto skupinu o další lexikální jednotky (běžné či běžnější, z našeho pohledu přechodové – s různými příznaky) užívané aktivně všemi členy národního společenství, dostáváme *aktivní lexikální zásobu* (srov. dále). Méně užívaná pojmenování potom tvoří periferii lexikálního systému.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

Úkol 6/5

Pokuste se seřadit následující slova podle jejich polohy ve vztahu k centru a periferii jazykového systému:

- vysoké učení
- řemdih
- halapartna
- předskokan
- šenkýř
- slova vyňatá
- píd'
- grešle

- grant
- lustrvat
- školmistr

6.8 Slovní zásoba aktivní a pasivní

Slovní zásobu lze také chápat jako databázi slov a slovních spojení uložených v naší paměti

Pasivní slovní zásoba představuje takový soubor pojmenování, která si nevybavujeme v běžné komunikaci. Obvykle obsahuje 30 000 až 50 000 pojmenování. Velikost je dána především dosaženým vzděláním a objemem a kvalitou četby. Nelze jí ovšem využívat v plynulé promluvě. Její součástí je i lexikální zásoba odborná (zahrnující terminologii různých odborných úseků - rozčleněnou dále na základě interdisciplinarity, nebo podle specializace).

Aktivní slovní zásoba je ovšem (z hlediska nervových spojů) uložená jinde a jinak než zásoba pasivní. Jedná se o soubor pojmenování všeobecně aktivně užívaných (tedy základní, centrální lexikální zásobu i další lexikální jednotky příznakové). Velikost tohoto souboru se obvykle pohybuje mezi hodnotami vyjádřenými číselnou škálou 4000 - 8000 (podle počtu pojmenování). Na rozdíl od pasivní slovní zásoby však velikost té aktivní není (přímo) dána inteligencí nebo vzděláním. Mnohdy se stává, že člověk se základním vzděláním má větší slovní zásobu než učenec. Aktivní slovní zásobu totiž upevňujeme a rozšiřujeme pouze jejím neustálým aktivním používáním. Obvykle ji zahrnují tzv. *minimální* či *základní* slovníky. Soubor běžně užívané slovní zásoby obsahuje *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. (k tomu dále: Filipec, Čermák 1985, s. 14-15)..

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

Úkol 6/6

Aktivní × pasivní slovní zásoba

Tipněte si, kolik slov ovládá dítě a kolik dospělý člověk:

dítě, 6 let – aktivně: absolvent SŠ – aktivně:

pasivně: pasivně:.....

Odhadněte, kolik slov potřebujeme **pro dorozumění v cizím jazyce?**

A kolik slov **pro pokročilou konverzaci?**

6.9 Systémovost ve slovní zásobě (teorie lexikálního pole, tezaurus)

6.9.1 PROMĚNY SLOVNÍ ZÁSObY A SLOVOTVORBA (ZMĚNY VE SLOVNÍ ZÁSObĚ A JEJÍ OBOHACOVÁNÍ)

Výklad o způsobech doplňování slovní zásoby (nebo také popisy utváření slova v češtině) můžeme v tomto textu chápat spíše jako *témata k samostudiu* (obvykle se z lexikologického popisu vyčleňují jako samostatná nauka, s níž se lze seznámit v rámci *slovotvorby*, tedy *morfolinguistiky*). V tomto smyslu sledujeme *arbitrárnost* a *motivovanost*, úlohu slov *značkových* a *popisných*, význam *fundace* a *motivace*, *integrálnost* slovní zásoby a různé *anomálie*. Nauka o tvoření slov potom zahrnuje (především) *formálně-významové (slovotvorné)* vztahy. V souvislosti s tím je třeba definovat *slovotvorné prostředky*, *způsoby* a *postupy*, odlišit *slovotvorný základ*, *slovotvorný formant* – a úlohu *morfému* v takto pojatém širším výkladu. Dále postihujeme základní *onomaziologické kategorie (mutační, modifikační a transpoziční)* a problematiku *slovotvorných tříd, řad, svazků a čeledí*. Právě *odvozování* je v této souvislosti chápáno jako nejčastější postup tvoření slov v češtině.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkoly k textu 6/7

Vypište si další výklad z literatury:

Poučení ke slovotvorbě najdete např. u M. Dokulila (1962); dále u F. Daneše, M. Dokulila a M. Kuchaře (1967), popř. u J. Bauera (1997), v Příruční mluvnici češtiny (1995, s.67-69) nebo u M. Ikové (2007).

6/8 ... k teorii lexikálního a sémantického pole porovnejte např.: Čejka 1992, s. 22-23

6/9... k problematice tezauru: Manuál 1995, s. 65, 112

6.9.2 Přehled některých způsobů utváření slov, obohacování a doplňování slovní zásoby

Ve vývoji jazyka dochází ke změnám významů stávajících slov i ke vzniku slov nových –v souvislosti s utvářením nových skutečností, které potřebují pojmenování. Nová slova (neolo-

gismy) vznikají různě, ale do jazykového úzu (a tedy do povědomí uživatele) pronikají zpravidla po dobu desítek let (zdomácňují, neutralizují se apod.); a to ne vždy se stejnou úspěšností. U sociolektů (např. slangů) je vývoj rychlejší. Prvotní původ slov (podobně jako u malých dětí, u kterých se někdy projevuje žvatlavost: původně jde rovněž o spontánní zvuky, o náhodný projev mluvidel) bývá autentický, nekonvenční. Takto vzniklé projevy postupně mohou nabýt významu konvenčních znaků.

Proměny slovní zásoby dále ovlivňuje také **expresivita** (emocionální zabarvení pojmenování), popř. i zapojení citoslovečnosti (interjekcí); některé zvuky, které vyjadřující emocionální stav člověka, se ve slovní zásobě objevují častěji (specifickým projevem tohoto procesu je i zpěv a hudba). Citoslovečnost bývá spojená s projevy onomatopoeie (zvukomalebnosti; napodobování zvuků z okolí: *fičet, bručet*). Aspekt zvukomalebnosti ovlivňuje i oblíbenost slov vzniklých jinak (např. traktor, trabant, mašinka). U některých slov by snad bylo možné mluvit též o „pohybomalebnosti“ (sklápět).

Expresivitu slov a slovních spojení lze odlišovat (nejčastěji) z trojího pohledu:

1. slova expresivní se vyznačují především **na základě svého citového (emocionálního) příznaku** (viz výše; dále např. Hauser 1980), který se přidružuje k jejich základnímu významu pojmenovávacímu. Tento příznak může být jak kladný, tak i záporný.

1.1 Jako **expresiva s citově pozitivním příznakem** chápeme:

a) **zdrobněliny (deminutiva)**, tvořené deminutivními příponami typickými pro zdrobňování:

- dvoustupňové (voda – *vodička*, mléko – *mličko*, zajíc – *zajíček*)
- třístupňové (oko – *očko* – *očičko*, slunce – *slunko* – *sluníčko*);

b) **slova důvěrná, familiární**, užívaná v důvěrném styku osob (*miláček, zlatíčko, srdíčko*)

c) **slova domácká, hypokoristika**, která se užívají v rodinném prostředí pro označení členů rodiny obecnými názvy (*maminka, strýček, dědoušek*), nebo domáckými podobami jmen vlastních (*Jaroušek, Mařenka*)

d) **dětská slova** užívaná dětmi a dospělými v kontaktu s nimi (*papat, hajat, bumbat, bacat, paci paci, spinkat*)

e) **eufemismy**: mají zjemňující funkci. Jedná se o slova nahrazující výrazy nepříjemné nebo nevhodné ve společenském styku, např. *zesnout, skonat, indisponovaný* apod.

Expresiva s citově záporným příznakem mohou být:

- slova hanlivá, pejorativní – *barabizna, herka, chvastoun, křáp*
- slova zveličelá (**augmentativa**) tvořená většinou typickými příponami, např. *chlápisko, chlapák, babizna, psisko, kapřísko, divous, mrňous, tlust'och, příšerný, děsivý*
- slova zhrubělá – *kecat, žvanit, držka* (drzý člověk), *ožralec*
- slova vulgární – *chlastat, žrádlo, hajzl*
- **dysfemismy** – opak eufemismů, jsou jimi hrubé výrazy typu *chcípnout, mrzák* apod.

2. Expresivitu (citový příznak) můžeme hodnotit i **podle sepětí se slovem, s jeho stavbou nebo s kontextem:**

Pokud je expresivita pojmenování spjata přímo se slovem, s jeho stavbou a s jeho základním významem (nelze ji vydělit, aniž bychom změnili význam slova; expresivita je nedílnou součástí významu slova), pak se jedná o tzv. **expresivitu inherentní** (*kecat, žvanit, dědoušek*), tedy *lexikálně sémantickou*. Mezi označení věcí vyvolávající citové hodnocení patří též citoslovce vyjadřující emoce, vůli (*ach, fuj, br, hybaj*).

V případě, že expresivita vyplývá až z určitého užití slova v kontextu, kdy se projeví jako potencionální „přidaná“ složka významu, jde o tzv. **expresivitu adherentní** (*kočka, děcko*); tento typ expresivity je součástí významu (sémie) dané lexie určitého polysémního slova. Jeden význam je expresivní, základní význam je neutrální (*panák, fasáda*). Patří sem i citoslovce zvukomalebná (*bú, mňau, haf, vrkú*) a slova od nich odvozená (*bučet, mňoukat, hafat*).

V případě, že hovoříme pouze o expresivitě slova v určitém neobvyklém kontextu (která se běžně neobjevuje ani u lexii polysémního slova), jedná se o **expresivitu kontextovou** (např. význam slova *stroj* nezahrnuje expresivní složku. Ale pojmenování lze v určitém kontextu expresivně užít; např. ironicky: „To je teda stroj!“ – s důrazem na slabice slova *stroj*). K tomu dále: Zima 1961

3. Pojmenování rozlišujeme též **podle expresivního příznaku jednotlivých jazykových rovin:**

- **expresivitu hláskovou**, kdy se ve slově objevují hlásková spojení, která nejsou běžná ve slovech neexpresivních, např. *kňučet, hňup, ňouma, ťulpas, čučet, čumět, chlemtat*;
- **expresivitu slovotvornou**, s níž se setkáváme u slov zdrobnělých a zveličelých tvořených příponami *-ek, -ka, -ček, -čka, -ička, -ičko* a *-isko, -as, -och, -oun, -ous, -dlo, -na, -árna*)
- **expresivitu morfologickou**, která se týká stylově příznakového užití určitých flektivních tvarů (koncovek deklinačních nebo konjugačních: „oni to dělaj...“)

- **expresivitu syntaktickou, kolokační** (u specifických slovních spojení: *kulatý obdélníček*, u vět a souvětí: „...*kdybych to byl býval věděl, tak bych tam nechodil...*“)

apod. (dále: LEX-OU)

Změny významu slova zahrnují:

- **změny expresivní** či stylové, citové či postojoyé **příznačnosti** slova (srov. výše; například posun z hanlivého nebo kladného hodnocení na neutrální - a naopak; ze stylistického zabarvení hovorového /slangového/ na pojetí obecné nebo spisovné)
- změny **konotací (asociací)** spojených s významem slova představují rozšíření nebo zúžení významu. V lexikologii rozlišujeme tři základní druhy přenášení pojmenování; patří k nim:

6.9.2.1 METAFORA

Metafora je rozšíření nebo přenesení významu pojmenování na základě vnější podobnosti denotátů, jejichž podobnost se může týkat především:

- **tvaru**, např. u slov *zub* (ústa – pila), *hřeben* (na česání – hory – drůbeže) apod.;
- **barvy** u adjektiv *cihlový* (dům – barva), *krvavý*, *ružový*, *vínový*, *sněhový*, *čokoládový* ap.;
- **umístění**, např. *pata* (část nohy – hory), *hlava* (část těla – sloupu) ap.;
- **rozsahu**, např. *chloupek*, *kapka* – malé množství, *hromada*, *kupa*, *hora* – velké množství;
- **funkce** - *hlava* (státu, rodiny), *ručička* (u hodinek).

Časté jsou tu metafory odvozené z pojmenování částí těla (hlava rodiny, noha stolu). K metaforickému přenášení dochází i mezi typickými skupinami entit, kdy se například pojmenování

- zvířat přenáší na rostliny (*kočičky*, *kuřátka*, *lišky*) nebo *osoby* (*medvěd*, *slon*, *liška*);
- věci na *osoby* (*klacek*, *buchta*, *pařez*), *části těla* (*lopatka*, *koš*, *bubínek*, *stolička*);
- částí těla na *věci* (*hlava*, *ucho*, *krk*, *rameno*, *hrdlo*);
- zvířat na *věci* (*beran*, *kůň*).

K metaforickému přenášení pojmenování dochází i u jiných slovních druhů. Jedná se o:

- **přídavná jména** – *ocelové srdce*, *olivová pleť*, *měkká povaha*, *horoucí láska*;
- **příslovce** – *vřele milovat*, *sladce se usmívat*, *ohnivě červený*;
- **slovesa**, u nichž se metafora projevuje jako tzv. **personifikace** (tj. spojení sloves vyjadřujících děje živých podmětů s podměty neživými), např. *hodiny jdou*, *slunce vychází*, *vítr hvízdá*, *čas utíká*.

6.9.2.2 METONYMIE

Metonymie spočívá v přenášení významu pojmenování na základě vnitřní souvislosti de-notátů (např. význam abstraktního pojmu profil se přenesse na typ kovodělných polotovarů; nebo z názvu činnosti /obchod/ se přenesse na místnost, kde se činnost vykonává - ve významu „prodejna“). Na rozdíl od metafory se vyskytuje pouze u substantiv.

Rozlišujeme tři základní typy:

Metonymie strukturní, která spočívá k přenášení pojmenování z abstraktních skutečností na konkrétní předměty, kdy se např. pojmenování

- děje přenáší na *osoby tento děj vykonávající* (*hlídka* – hlídání, pak ti, kteří hlídají, *vláda* – vládnutí, pak kabinet ministrů, stejně *obrana, rada*);
- děje na *věc* (*psaní* – děj, pak dopis, podobně *práce, učení, čtení*);
- děje na *místo děje* (*zatačka, západ, průjezd, vjezd, podchod*);
- vlastnosti na *nositele vlastnosti* (*mládí, sladkost, dobrota, nečistota, ostří, hloupost*);
- povolání na *místo jeho provozování* (*pekařství, řeznictví, cukrářství*);
- materiálu na *výrobky* (*zlato, hedvábí, liška, činčila, sklo, porcelán*);
- nádoby na její *obsah* (*mísa, pohár, sklenice*).

Metonymie kontextová, spočívající v přenesení jména autora na název jeho díla (např. *číst Čapka, recitovat Seiferta, poslouchat Bacha*), nebo zeměpisného jména na událost, která se tam stala a později se stala symbolem (*Waterloo, Bílá hora, Rubikon*)

Metonymie etymologická (historická), kdy dochází k přenesení vlastních jmen osobních a místních na obecné označení osob a věcí.

Vlastní jména **osobní** se stávají označením **typu**:

- jména historických osobností: *donchuán, kasanova*;
- jména mytologických postav: *venuše, titán*;
- jména náboženských postav: *goliáš, david, lazár, jidáš*;
- jména literárních postav: *donkichot, romeo, otelo*.

Vlastní jména **osobní** se stávají označením **věci**

- fyzikálních jednotek: *watt, ampér, volt, hertz, pascal, ohm*;

- výrobku, vynálezu: *rentgen, mansarda, bojkot, sendvič, lynč*.

Vlastní jména **místní** se přenášejí na **věci**, které se tam vyrábějí, pěstují, apod.:

- látky, textilie: *damašek, manšestr, kašmír*;
- vína, alkoholické nápoje: *malaga, bordó, burgund, šampaň, koňak, tokaj*;
- sýry: *ementál, eidam, parmazán, rokfór*;
- jiné: *míšeň, panama, havana, plzeň*.

6.9.2.3 SYNEKDOCHA

Synekdocha je založena na přenášení pojmenování na základě rozsahových poměrů. Pojmenování části denotátu může být zaměněno za pojmenování jeho celku, nebo naopak. Podle toho rozlišujeme 2 typy synekdochy:

a) část za celek – např. výrazy *hlava, krk, duše* místo *člověk*; *střecha, práh*, pro celý *domov* („*Ta noha už je zdravá a půjde dnes domů.*“)

b) celek za část – např. *tabák*, kdy označení celé rostliny je užito jen pro část, podobně *čaj, bavlna, len* („*Seběhlo se celé město.*“)... dále: LEX-OU

Specifickým případem metafory nebo metonymie je apelativizace, kdy slovo odvozené z vlastního jména získá obecný význam (xerox, donkichot, šovinista).

O naplnění obsahu se jedná i v případě, kdy se do širšího pojmu (bez změny významu) „vejdou“ nové jevy, o jejichž existenci nebo vzniku původní uživatelé neměli tušení, a jádro významu se přeneslo k nim (např. slovo letadlo ve staročeštině znamenalo ptáka).

V případě **odvozování** od původních slov může docházet k tvořivému přizpůsobování slov, popř. k jejich komolení. Mění se i celkové tendence vývoje jazyka. Formální změny pojmenování mohou mít charakter pravidelného i specifického procesu:

- disimilace – „rozdělení“ původně jediného slova na dvě - s různými významy, např. utvoření slov *legrace* a *rekreace* z na základě původního pojmenování „*rekrací*“ (latinského označení pro školní přestávku)
- pravidelné **odvozování** probíhá **s pomocí afixů** (přípon - sufixů, často flektivních, tvarotvorných - koncovek; předpon - prefixů, popř. na základě jiného typu flexe)
- **skládání (kompozice)** slovních základů (kořenů, radixů; to je typické zejména pro němčinu)
- spojování kořenových i nekořenových částí slov nesoucích **významové asociace**, kterých nabyly v jiném celku (např. *workoholismus* vzniklo podobností s alkoholismem,

standardní slovo tvorbou by vznikl například *workismus*). To je typické pro zejména americkou angličtinu, v níž je smysl pro klasickou etymologii oslaben. Může se jednat o tzv. *makaronismus* (užívání prvků nebo pojmenování dvou nebo více jazyků v jednom souvislém textu. Vzniklý (hybridní) jazyk se označuje jako *makaronština*.

- často jsou česká slova ovlivněna cizí (přijatou) příponou; v takovém případě se jedná o proces *hybridizace* (jde o slova hybridní, např. s příponou *-átor*: *vědátor*, původně také *-ita*: *táborita*)

Kombinované procesy mohou být rovněž různého druhu:

1. *analogie* – přizpůsobování slova nebo tvaru slovu s podobným významem (*rozinka* – *hrozinka* podle slova *hrozen*; srov. výše: lidová etymologie)

2. *kontaminace* – dvě slova s podobným významem se vzájemně ovlivňují nebo splynou (*tip* a *typ*, *bujarý* z *bujný* a *jarý*, *rozřešení* a *rozhrěšení*, *krumpáč* z něm. *der Krumm* + *kopáč*, *hřbitov* z *břítov* a *hrob*, *hřbit*... srov. výše).

3. *tabuová slova* – původní pojmenování označovala nebezpečné nebo mocné (transcendentní) jevy. Měnila (zaměňovala) se; užití původní formy pojmenování bylo tabuizováno. Vznikaly tak podoby:

- zkomolené (*blecha*, *herdek*, *saфра*)
- opisné (*medvěd*, *zmije*, *zubatá*)
- eufemistické (*boží posel pro blesk*, *hostec pro revma*, *zlom vaz*)

4. Samostatným problémem je **přejímání cizích slov** a jejich postupné přizpůsobování hostitelskému jazyku; jedná se o přizpůsobení (*asimilaci*) pravopisu, výslovnosti nebo tvarosloví:

4.1 *přizpůsobení* významově podobným hostitelským slovům (*sexuální harašení* - *harashment*)

4.2 „doslovné“ překládání *cizích slov* - *kalky* (například *orto-grafie* = *pravo-pis*)

Další tematické okruhy zahrnují problematiku *kompozit* a jejich dělení, tedy procesu *kompozice*, ale též *abreviace* a ostatních způsobů *kondenzace*, popř. *univerbizace* a *multiverbizace* v současné češtině. Dalším problémem je tu i *internacionalizace* a *nacionalizace* ve slovní zásobě češtiny, popř. vliv *neologie* (*neologismy*: srov. výše; např. *Martincová a kol.* 1998). S tím souvisí i charakteristika *vývojových tendencí* v současné slovní zásobě češtiny (např. *Cuřín, Novotný* 1981). Obecně problematiku řeší i příslušné kapitoly (např.) *Encyklopedického slovníku češtiny* (2002) nebo *Příruční mluvnice češtiny* (1995).

Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě sledujeme v souvislosti s *frekvencí slov* v češtině (srov. např. Čermák, Křen 2004) a s možnostmi aplikace *lexikální statistiky* (základní pojmy např.: Klimeš 1998, s. 39-52).

Uveďte všechny frekvenční hodnoty slov: *hledat, kámen, stopa, vlas, dřevo*. Vysvětlete, co znamená spojení rankové označení – a najděte je pro uvedená slova; seřaďte tato slova podle frekvenčních údajů (od nejčastěji po nejméně často užívané).

PRO ZÁJEMCE

Synchronní a diachronní přístup ve slovní zásobě

Synchronní a diachronní přístup představují dva základní přístupy k lexikonu. Diachronní analýza zkoumá slovní zásobu z hlediska původu, hledá jednotlivé vrstvy a vývojové fáze. Synchronní analýza se zabývá lexikonem v jeho definitivní podobě a zaměřuje se především na celkové pojetí slovní zásoby.

Diachronní analýza byla v minulosti ovlivněna historicko-kritickou metodou. Zabývá se vývojem slovní zásoby příslušného jazyka od jejich nejstarších podob po současný (ustálený) model. Historicko-kritická metoda vedla nejprve k popisu vývoje lexémů na základě jednotlivých pramenů. Postupně převládla komplexnější přístup. Lexikon je hodnocen z historického hlediska (procesy vývoje lexikálních jednotek) i kriticky (s využitím objektivních vědeckých metod, které umožňují hlubší odhalení smyslu užití lexémů). Při diachronní analýze lexikonu je kromě výkladu historických okolností vývoje slova (slovního spojení) nutné sledovat okolnosti jeho vzniku, všimnout si jazykových zvláštností (popř. kontextu užití jednotky, ustálených obrátů), různých pojmenování pro stejnou skutečnost nebo postavu apod. Dále je nutné zkoumat historickou relevanci kontextů (užití lexikální jednotky ve výpovědi). Historicko-kritická metoda pomáhá objasňovat postupný vývoj pojmenování a transformace jeho sdělení s ohledem k měnící se kulturně-historické a společenské realitě. Pomáhá odhalit jednotlivé vrstvy ve vývoji lexému, jejich specifické sdělení, přepracování vrstev předchozích a změny paradigmatu. Diachronní přístupy v poznání slovní zásoby může ovšem klást důraz i na paměť jazykového společenství, na vliv tradice a stereotypů v běžné každodenní komunikaci, na význam klišé, na specifické texty (např. na texty folklórní, na frazeologii, popř. na menší útvary- např. na anekdoty)...

Synchronní analýza přistupuje k pojmenování v jeho současné podobě, vidí jednotku jako strukturovanou koherentní veličinu. Jeho jednotlivé části stojí ve vztahu, nejedná se ale o uzavřený systém, konkrétní lexém stojí ve vztahu k ostatním lexémům. Synchronní analýza hledá význam pojmenování (sdělení) v jeho struktuře.

Pod synchronní analýzou rozumíme:

- rozbor kontextu (kolokace) s ohledem na pojmenování
- sémantickou (popř. i pragmatickou, situační) analýzu
- analýzu funkce pojmenování

Při zkoumání slovní zásoby je možno se zaměřit na typickou strukturu slovní zásoby (centrum – periferie, výběr slovní zásoby v současném kontextu, odchylky od ustáleného slovníku /anomálie... apod.)

6.10 Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě

Pojem kvantitativní lingvistika se ujal v rámci matematické lingvistiky, která se u nás konstituovala po 60. letech 20. století při uplatňování tzv. nových metod v lingvistice. Již na začátku první poloviny 20. století se tu z kvantitativních metod využívalo zvláště statistiky mluvilo se někdy o tzv. statistické lingvistice. Pozdější termín kvantitativní lingvistika prošel složitým vývojem zvláště v druhé polovině 20. století.¹

Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě sledujeme (v souvislosti s posledně zmíněným zákonem) právě v oboru kvantitativní lingvistiky, o níž se někdy mluví též jako o Zipfově lingvistice; podle amerického lingvisty německého původu George Kingsleye Zipfa (1902-1950) z Harvardovy univerzity, který ve 20. a 30. letech 20. stol. zkoumal relativní frekvenci hlásek. Zajímal se o psychologické a fyziologické faktory ovlivňující produkci a percepci řeči. Jeho koncepce se však dostaly do popředí vědeckého zájmu až ve II. polovině 20. století. Podle Zipfa

¹ Solidní základy k české kvantitativní lingvistice lexikální položil ovšem již v první polovině 20. století (jak po stránce věcné, tak i metodologické) anglista a obecný lingvista Vilém Mathesius (1882–1945). Významným přínosem pro vývoj kvantitativní lingvistiky byly též Teze Pražského lingvistického kroužku (1929), rozpracované dále jeho členy následovníky. Na 6. mezinárodním kongresu lingvistů, který se konal ve dnech 19.–24. července 1948 v Paříži, se mimo jiné konstatovalo, že se v lingvistice dosud málo užívá kvantitativních metod a že kvantitativní data chybějí v dosavadních popisech jazyků; také i v lexiku. Práce týkající se kvantifikace jazykových jevů měly být proto nadále ústředně koordinovány a při sběru materiálu, jeho zpracování a analýze mělo být využito zejména statistických metod a v dnešním slova smyslu i výpočetní techniky. Na zmíněném pařížském kongresu byla zřízena i zvláštní sekce pro kvantitativní lingvistiku a jejím sekretářem byl zvolen prof. B. Trnka; byl také pověřen sestavením první bibliografie kvantitativní lingvistiky (1950). Tyto celkem slibné perspektivy byly v Československu přerušeny politickým vývojem. Využití statistických metod při studiu jazyka bylo pokládáno za projev „mechanistického pozitivismu a formalismu“, a proto bylo odmítáno. Teprve 60. léta 20. století přinesla „obrození“ české kvantitativní lingvistiky uplatněním tzv. nových metod v lingvistice. Symptomem toho bylo, že r. 1961 mohl vyjít tiskem FSČ a v ÚJČ bylo r. 1961 založeno oddělení matematické lingvistiky (podle Marie Těšitelové).

Ize na lidský jazyk nahlížet prostě jako na sled entit podobných třeba atomům, přičemž využíváme řeči čísel (dále ZIPF)

PRO ZÁJEMCE

Zipfovy zákony²

Základní Zipfův zákon předpokládá, že v přirozených jazycích platí určité statistické rozdělení. Pokud je tento předpoklad správný, potom je hodnota součinu relativního pořadí slova v textu a jeho frekvence (násobek výskytu slova) obvykle konstantní.

Například:

- z hlediska frekvence užití slov v textu může platit:
- nejčastěji se vyskytující slovo (X) je v textu obsaženo 100krát
- druhé slovo v pořadí (Y) bude tedy obsaženo přibližně 50krát
- třetí slovo (Z) 33krát
- čtvrté slovo (A) 25krát
- ... a tak dále...

Podobné rozdělení bychom zřejmě dostali při analýze jakéhokoliv textu. Především ve střední části frekvenční škály (tj. mimo slova na úplném začátku a konci) vyhoví Zipfovu zákonu jak *Odysseus* Jamese Joyce, tak i pražský telefonní seznam. Později byla k tomuto pravidlu dodána celá řada upřesňujících modifikací, na kterých se výrazně podílel například slavný otec *fraktálů*, francouzský matematik Benoît Mandelbrot.

Základní Zipfův zákon tak vyjadřuje vztah mezi pořadím klíčových slov uspořádaných podle frekvence jejich výskytu. Poukazuje na skutečnost, že základ lexikonu vytváří relativně malý počet silně frekventovaných slov. Umožňuje vypočítat konstanty pro jednotlivá slova z vybraného textu (podle frekvence a pořadí výskytu).

² Obecněji lze ale říci, že zákonitosti růstu, rozptylu a stárnutí určitých souborů (tedy i lexikonu; nejčastěji však obecně publikací) shrnují tzv. bibliometrické zákony:

• **Bradfordův**, který sleduje rozptyl informací

• **Lotkův**, jenž se týká měření autorské produktivity

• **Zipfův** (základní), který se vztahuje k lingvistické frekvenční analýze a k indexaci; dnes také též k modelům vyhledávání v internetu.

V širším smyslu se ovšem nejedná o jediný zákon, ale o komplex pouček. Hovoříme pak o Zipfových zákonech, které upozornily na vztah:

- mezi *frekvencí slov a jejich pořadím*
- mezi *frekvencí slova a počtem různých slov*, která tuto frekvenci mají
- mezi *frekvencí slova a počtem jeho významů*

V souvislosti se Zipfovými zákony musíme odlišit jednotlivé typy analýzy:

Obsahová analýza se zaměřuje na porovnávání obsahů dvojic či trojic textů (ve smyslu hloubkového vysvětlení jednotlivých pojmů)

Lexikografická analýza – sledujeme klíčová slova ve shodných textech.

Lingvistická analýza - každému pojmu z daného terminologického slovníku (vytvořeného při lexikografické analýze), který by mohl nějakým způsobem odkazovat na praxi, přidělíme číselnou hodnotu na základě počtu splněných kritérií (na stupnici hodnot v rozmezí 1 – 5, přičemž 1 = splněna všechna kritéria). Určíme kritéria, podle kterých se každý z vybraných pojmů hodnotí...

Podle Zipfovy teorie existuje dále zákon zkracování (abreviace), který operuje ke zvýšení účinnosti verbální komunikace. Redukce v délce slov je pro komunikaci natolik efektivní, že kompenzuje pravděpodobnost konfúze, kterou mohou abreviace s sebou přinášet. Aby nějaká zkratka byla přisvojena určitou částí populace, musí růst frekvence používaného termínu a komunikace mezi jeho uživateli musí zajistit souhlas, pokud jde o její nejužitečnější formu. Jestliže abreviace není ustálena a je použita v komunikaci, dochází ke zkreslení či poškození vyslané zprávy.

V této souvislosti lze připomenout (např.) počítačové metody hledání nesprávných slov v textu (kontroly textu v počítačovém souboru).

Při kontrole textu se obvykle porovnává každé slovo textu se správnými slovy ve slovníku. Pokud je slovo nalezeno, považuje se za správné, pokud ne, považuje se za chybné.

Kontrolu textu je možné rozčlenit:

- *Neinteraktivní kontrolu*, prováděnou dávkově naráz pro celý dokument
- *Interaktivní kontrolu*, prováděnou slovo po slově v čase psaní dokumentu

Neinteraktivní kontrola textu s použitím frekvenčního slovníku

Tato metoda patří k nejjednodušším. Pro dokument se vytvoří tzv. frekvenční slovník, tedy seznam slov obsažených v dokumentu, uspořádaný sestupně dle frekvence výskytu v dokumentu. Na konci seznamu se nacházejí slova, která se v dokumentu vyskytovala velmi zřídka, tedy

- slova vzácně se používající
- slova nesprávně zapsaná

Tato metoda může kromě oprav dokumentů sloužit i pro poloautomatické získání slovníku správných slov. Slovník správných slov získáme na základě několika dokumentů následujícím postupem:

1. Vytvoříme prázdný slovník správných slov
2. Pro předložený dokument vytvoříme frekvenční slovník slov, která se ve slovníku správných slov nenacházejí.
3. Prohlédneme konec frekvenčního slovníku a vyřadíme chybná slova
4. Zbylá (správná) slova zařadíme do slovníku správných slov
5. Pokud máme k dispozici další dokument, pokračujeme bodem 2.; jinak proces ukončíme.

Neinteraktivní kontrola textu s použitím dvojitého slovníku

Pokud máme k dispozici slovník správných slov, je možné vytvořit pro kontrolovaný dokument abecední seznam použitých slov a porovnat v něm obsažená slova se slovníkem správných slov. Slova, která ve slovníku správných slov nejsou, se zařadí do výstupního seznamu.

Protože jsou oba slovníky seřazené dle abecedy, je možné porovnání slovníků provést v lineárním čase vzhledem k součtu délek obou slovníků.

Interaktivní kontrola textu

Při interaktivní kontrole je nutné porovnávat každé napsané slovo zvlášť. Protože slovník správných slov je obecně příliš veliký (řádově desítky až stovky tisíc slov) je i logaritmický čas nutný pro vyhledání každého ze slov příliš dlouhý. Při realizaci interaktivní kontroly se proto uplatňují různé urychlovací metody.

Hašování

Slovník je rozdělen pomocí *hašovací* funkce na několik menších slovníků, ve kterých se dohledává v logaritmickém čase. Např. program **spell**, který je součástí systému OS Unix, používá funkci, jež dává stejné hodnoty pro stejně dlouhá slova začínající stejnými dvěma znaky.

Strom

V tomto případě je slovník organizován jako strom. Kořen stromu má až 26 (pro anglickou abecedu) potomků, které reprezentují různé první znaky slov ve slovníku. Každý z těchto uzlů má dalších až 26 potomků pro možná druhá písmena slov atd.

Protože některá správná slova mohou být prefixem jiných, každý z uzlů ve *stromě* si musí „pamatovat“, zda v nich může či nemůže správně zapsané slovo končit.

Hierarchický slovník

V tomto případě se využívá faktu, že v jednom dokumentu nejsou všechna možná slova existující ve slovníku a ty v dokumentu se vyskytující se vyskytují různě často. Tento fakt je základem **empirického Zipfova zákona**.

Při porovnávání existují proto 3 slovníky

- *Úplný slovník*, obsahující několik desítek tisíc slov
- *Slovník slov dosud nalezených v dokumentu*, obsahující cca 2000 různých slov
- *Slovník často používaných slov*, obsahující cca 200 nejčastěji používaných slov

Nejmenší slovník je možné udržovat během kontroly v operační paměti počítače. V něm se nalezne kolem padesáti procent všech slov v dokumentu. Dalších zhruba 45 procent slov se nalezne až při následném prohledávání slovníku dosud použitých slov a jen v pěti procentech případů je nutné prohledávat úplný slovník.

Pokud se slovo nenajde ani v největším slovníku, je považováno za chybně napsané.

Empirický Zipfův zákon je založen na pozorováních prováděných na velkých textových datech (např. pro nějaký dokument můžeme sestavit frekvenční slovník uspořádaný podle klesající frekvence slov, přičemž využijeme platnosti tohoto zákona).

Zipf přiblížil lingvistiku přírodním vědám ještě jedním způsobem. Nejen organismy v rámci „darwinovské evoluce“, ale i jazyk je podle něj „selektován“ na ekonomičnost a úspornost. **Zipfův princip nejmenšího úsilí** („Principle of Least Effort“) zhruba tvrdí, že mluvčí se snaží své myšlenky vyjádřit tak, aby se při tom nemusel moc namáhat. V jistém ohledu je jeho konkurentem naopak příjemce sdělení, jehož zájmem je maximální možné porozumění. Tady se ovšem vnučuje námitka, že řada lidí mluví vysloveně pro vlastní potěšení - i tehdy, když nemají vůbec co říci.

Zipfovy myšlenky se staly inspirací pro další vědní obory. Jeho přínos jazykovědě byl ovšem objeven s určitým zpožděním. Teprve poté, co matematikové, fyzikové a další přírodovědci odkryli ve svých oborech analogie k zákonům, které Zipf formuloval, prorazily jeho myšlenky také v lingvistice; srov. např. Zipf (1949 aj.), Uhlířová (2002), Hřebíček (2002).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Úkoly kontrolní

6/11... A. Najděte k následujícím pojmenováním ekvivalenty v cizích jazycích: kuchař, chlapec, obličej, slečna, žák, hostinec, pozorovat, poslanec, křížovatka, košíková, hlediště, jaderný, prázdniny

B. V této kapitole jste našli odkaz na výklad o slovtvorbě; prostudování příslušné literatury bylo uloženo k samostudiu. V souvislosti s tím splňte následující úkoly:

6/12... Určete druh motivace u motivovaných pojmenování a odlište pojmenování nemotivovaná:

běloch, vysoké napětí, povaha, jed, zlý, vidět, židle, učitel, dům, šťastný, zeměkoule, krajíc, pivo, krajka, bublina, prásk, les, kukat, kruh, brousit si zuby, stárnout, mostka, voda, strana, sykot, malba, zeměkoule, vodovod, elektrický proud, minerální voda, hrádek

6/13... U následujících pojmenování určete (ne)motivovanost a sestavte slovtvorné řady, svazky a čeledi: písnička, ruka, svoboda, výstavba, švec, znak, horal, noha, rozbitý, maličký, astro, čerpadlo, jít, pravda, zajíc

6/14... Seřad'te příbuzná slova do skupin: mladočech, nápis, lidový, zavodnit, zmodrat, mládí, písmo, lid, brát, vodní, hradit, pisatel, mladost, lidnatý, zavodnit, vybrat, nepřeborný, hráz, výbor, písař, vodník, lidičky, modrý, čecháček, modřinka, píšící, dějepis, lidový, nápis, výběrčí, mladičkový, sbírat, povodí, nelida, vyhrazený, pravopis

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

6/15...

Pokuste se najít odpovědi na následující otázky:

1. Jakými dalšími způsoby lze interaktivní počítačové postupy aplikovat na lexikologii a lexikografii?
2. Co vlastně znamená pojem *hašování*?
3. Jak se využívá (např.) programu **spell**, který je součástí systému OS Unix?

SHRNUTÍ

Právě uzavřená kapitola představuje (co do rozsahu tématu) jeden z nejobsažnějších celků. Text seznamuje čtenáře se stratifikací slovní zásoby: s jednotlivými vrstvami slov: v nespisovných útvarech národního jazyka (s regionalismy, kolokvialismy, dialektismy a sociolektismy), podle slohových příznaků (se slovy hovorovými, knižními, s termíny a s poetismy), podle časových příznaků (s historismy, archaismy, neologismy), u slov expresivních na základě emocionálního příznaku, podle sepětí se slovem, s jeho stavbou nebo s kontextem (inherentní, adherentní a kontextová) nebo podle expresivního příznaku jednotlivých jazykových rovin... a u slov původně cizích. Upozorňuje na možnostmi odlišení centra a periferie a připomíná projevy její systémovosti (s ohledem na teorie lexikálního pole a na tezaurus); rovněž ve vztahu k postavení jednotek aktivních a pasivních nebo k proměnám lexikonu: k jeho obohacování a doplňování, při tvorbě obrazných vyjádření (k nimž řadíme metaforu, metonymii, synekdochu), dále s ohledem na kombinované postupy a přejímání.

DALŠÍ ZDROJE

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 1985.

BAUER, J., Dělení slov • Slovtvorba v praxi. Nakladatelství Olomouc, 1997

ČEJKA, M. Česká lexikologie a lexikografie. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ČERMÁK, F., KŘEN, M., Frekvenční slovník češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004

DANEŠ, F., DOKULIL, M., KUCHAR, J. a kol.: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha: Academia, 1967.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Praha: Academia, 1962.

ENCYKLOPEDICKÝ slovník češtiny. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002..... ESČ

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

GOLDEFUS, Filip: Syntaxe a sémantika programovacích jazyků. Teorie programovacích jazyků. Vysoké učení technické, Brno 2007

HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě. Praha: SPN 1980.

HLADKÁ, Zdeňka: Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. Brno, Masarykova univ. 2000

HŘEBÍČEK, L. Vyprávění o lingvistických experimentech s textem. Praha, Academia 2002

Syntaxe a sémantika programovacích jazyků. Teorie programovacích jazyků. Vysoké učení technické, Brno 2007)

IKOVÁ, M. Slovtvorba. Počátek 21. století. In: Karlík, P., Pleskalová, J., Večerka, R.,

KLIMEŠ, L., Úvod do vědecké práce v jazykovědné bohemistice : se zvláštním zřetelem k pracím seminárním a diplomovým. Fakulta pedagogická, Vydavatelství Západočeské univerzity, Plzeň 1998

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

MARTINCOVÁ, Olga a kolektiv: Nová slova v češtině: Slovník neologismů. Praha: Academia 1998.

OUŘEDNÍK, Patrik: Aniž jest co nového pod sluncem. Praha: Mladá fronta 1994.

OUŘEDNÍK, Patrik: Šmírbuch jazyka českého. Praha: Ivo Železný 1992.

PALA, Karel - VŠIANSKÝ, Jan: Slovník českých synonym. Praha: Lidové noviny 1994.

PŘÍRUČNÍ mluvnice češtiny. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996).

SLOVNÍK spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1994.

ZIMA, J.. Expresivita slova v současné češtině. Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd. Praha : Nakl. Československé akademie věd, 1961.

ZIPF, George Kingsley, *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley Press, Inc., 1949.

http://en.wikipedia.org/wiki/Zipf%27s_law (ZIPF)

<http://www.fit.vutbr.cz/study/courses/TJD/public/0708TJD-Goldefus.pdf> (GOLDEFUS, Filip: Tálská, Ivana: Čeština po síti. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/) (LEX-OU

7 KE SPECIFICKÉMU CHARAKTERU POJMENOVÁNÍ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Základní sémiotické funkce slova. Autosémantika a jejich klasifikace: pojmenovací (nominativní), odkazující (deiktická - zájmenné výrazy: zájmena, zájmenná adjektiva a zájmenná příslovce), uspořádávající (seřazující: číslovky řadové). Syntaktika a jejich klasifikace. Apelativa a jejich specifika. Propria (onyma) a jejich klasifikace (antroponyma, toponyma – oikonyma, anoikonyma, hydronyma a chrematonyma...

CÍLE KAPITOLY

Seznámit čtenáře s pojetím sémiotických funkcí slova a s jeho sémantickým naplněním. Přivést k hlubšímu pochopení sémantického charakteru pojmenování, k odlišení jedinečných entit a k dovednosti správně (vhodně) je klasifikovat, popř. odlišovat i funkce specifické (u apelativ a proprií).

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

sémiotika, autosémantika, syntaktika, klasifikace pojmenování; nominace, deixis, delimitace; apelativa, propria (onyma), klasifikace proprií

7.1 Autosémantika a syntaktika

Z hlediska svých nejzákladnějších sémiotických funkcí se slova dělí na dvě základní skupiny:

- slova autosémantická (plnovýznamová, autosémantika). Jsou do větší nebo menší míry autonomní, informují o mimojazykové skutečnosti poměrně přímo: substantiva, adjektiva, adverbia, slovesa; na okraji stojí zájmena a číslovky (např. subst. *zahrada*, pojmenovává jistou třídu objektů, adj. *hladký* označuje jistou staticky pojatou vlastnost objektu, adv. *hladce* zase vlastnost vlastností nebo činností, sloveso *jet* označuje vlastnost dynamicky pojatou, tj. činnost, zájmeno *tento* poukazuje v konkrétní promluvové situaci na přesně specifikovaný objekt, číslovka *sto* podává informaci o kvantitě objektů nebo událostí).

- slova synsémantická (neplnovýznamová, synsémantika) jsou významově nesamostatná: předložky, spojky, částice. Ve vztahu k autosémantikům plní funkce pomocné, služebné; teprve ve spojení s autosémantikou tvoří synsémantická slova znakové jednotky významově autonomní (např. kontextu zbavené slovo *necht'* je významově neúplné. Teprve konstrukce s tímto slovem - *necht' učiní* - přináší o skutečnosti jistou specifickou informaci.

Autosémantická slova se podle způsobu, jakým informují o skutečnosti, dělí na slova:

- pojmenovací (nominativní), která informují o jevech nebo třídách jevů mimojazykového světa víceméně fixně a nezávisle na výpovědní situaci. Takto pojmenovávají hlavně substantiva, adjektiva s adverbii a slovesa. I ona jsou co do významové interpretace do větší nebo menší míry závislá na kontextu, avšak jejich významový potenciál je relativně fixován jejich systémovými vlastnostmi a vztahy.
- odkazující (deiktická) jsou v jistém smyslu, bez určitého obsahu. Informace, kterou podávají o skutečnosti, je relativizována vůči mluvčímu subjektu a je zcela závislá na výpovědní situaci. Deiktická slova jsou taková, která v dané výpovědní situaci odkazují na objekty z hlediska původce promluvy (mluvčího), okamžiku promluvy a místa promluvy. Východiskem relativizace je u nich vždy komplex "já-teď-zde", který je v každé výpovědní situaci odlišný). Deiktickými slovy jsou zájmenné výrazy v širokém slova smyslu (zájmena, zájmenná adjektiva a zájmenná příslovce).
- uspořádávající (seřazující), která informují o jevech tím, že ukazují na jejich místo v řadě ostatních jevů; patří sem číslovky řadové.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

7/1 ... Úkol k textu

Doplňte výklad M. Čejky (Čejka 1992, s.12-13) o komentář, který k problematice slov autosémantických a synsémantických najdete (např.) u J. Filipce a F. Čermáka (1985).

7.2 Apelativa a propria

Apelativa a jejich specifika v lexikonu. Povaha významové struktury apelativ a jejich vztah k propriím. Vztahy mezi propriální a apelativní vrstvou jazyka (vztah vlastních jmen k apelativům)

DEFINICE

Apelativa jsou sémantickým protějškem proprií. Jsou to substantiva, která mohou odkazovat k libovolným případům (exemplářům, individuím) denotátů (viz výše) patřícím do jisté třídy objektů a jsou jménem této třídy (např. *strom, pes, žena, člověk*). V konkrétních výpovědích typu *Zavřeli dveře, Koupili si skříň, Narodilo se jim dítě* se apelativ v omezeném kontextu a konsituaci přesto užívá i k pojmenování jednotlivých individuí dané třídy jako určitých jmených frází (srov. výše). V obecně míněných výpovědích typu *Kůň je lichokopytnatec, Kniha je nástroj vzdělání, Dítě je obyčejně bezstarostné* je apelativ užito genericky (druhově) jako pojmenování celé třídy. V logických teoriích se užívá termínu „vlastní jméno“ v užším slova smyslu, a to pro taková jednoduchá nebo komplexní jména individuí, která neobsahují žádný predikátový výraz. Také určité deskripce (viz výše) jsou jmény individuí, avšak obsahují alespoň jeden predikátový výraz. Apelativa se z logického hlediska ve většině případů za predikátové výrazy považují. Vlastními jmény v širším slova smyslu se pak zabývá z lingvistického, historického i kulturně společenského hlediska onomastika (Čejka 1992, s. 17n.).

7.3 Propria (onyma)

7.3.1 VLASTNÍ JMÉNA OBECNĚ

Vlastní jména (*nomina propria*) jsou výsadními označeními individuálních objektů a slouží k tomu, aby bylo možno speciálním jazykovým pojmenováním tatu individua vyčlenit v rámci třídy objektů s danými společnými vlastnostmi jako objekty jedinečné. Propria se takto podstatně liší od apelativ (jmen obecných), která jsou definována svým smyslem a díky tomu označují celé třídy objektů a teprve sekundárně v omezeném kontextu i jednotlivá individua těchto tříd. I propria mají jistý smysl, ale na rozdíl od apelativ nikoliv takový, který by se dal jednoduše definovat. Tento propriální smysl je často vázán na specifické individuální zkušenosti s pojmenovaným objektem, zčásti má charakter velmi všeobecný a přiřazuje proprium k jistému hyperonymu (*Mont Everest = hora, Sokrates = filosof*). Pojmenování individua propriem je konvenční arbitrérní jazykový akt; skutečnost, že jisté individuum má jisté vlastní jméno, plyne z jazykové konvence.

K propriím se konvenčně, ač zcela neoprávněně přiřazují i ustálená jména lidských kolektivů a skupin, např. jména národů a státních příslušníků (*Češi, Slovinci*) i názvy sériově vyráběných předmětů, jistých druhů zboží apod. (*zubní pasta Thymolin*); rozhodujícím činitelem je při takovém přiřazování často jen pravopisná konvence (psaní počátečních velkých písmen), která však může být v různých kulturách různá. V ruštině se například píší jména národů s počátečním malým písmenem; naproti tomu obecná označení institucionálně vymezených a individuálně obsazovaných míst a postavení ve společnosti (tzv. offices) se v angloamerické pravopisné konvenci píší s velkými počátečními písmeny (*the Queen, the President*).

Tvoření vlastních jmen v širším slova smyslu je mnohem volnější, než je tomu u jmen obecných (někdy je skoro libovolné; srov. názvy výrobků). Propria jsou jména, která je možno na základě rozhodnutí uživatelů jazyka snadno měnit (známé je např. přejmenování měst, ulic, lidí, druhů zboží; dále: Čejka 1992, s. 17- 18).

PRO ZÁJEMCE

K samostatnému studiu:

Pokud hovoříme o propriích (onymech), dostáváme se od lexikologie k onomastice (což je jistě náplní zcela samostatného výkladu). Důležité (pro další studium) je především pochopení procesu tvorby proprií od apelativ nebo naopak apelativizace proprií (např. Hladká 2000). Významným procesem je tu samotné tvoření vlastních jmen (Kopečný 1991); je potřeba pochopit příčiny jejich motivace. Značnou roli v systému proprií hrají antroponyma; sledujeme proto původ českých osobních jmen, postupy při tvoření jednotlivých českých příjmení (Knappová 1992, Moldanová 1993) a frekvenci jejich výskytu. Samostatnou skupinu tvoří toponyma. Sledujeme původ a tvoření českých jmen osídlených míst (oikonym: Lutterer, Šrámek 1997; Lutterer, Majtán, Šrámek 1982; Polívková 1985), původ a tvoření českých jmen neosídlených míst (anoikonym), popř. specifčnost tvoření hydronym (v našem případě se zaměřením na slezskou oblast: Borek, Šrámek 1987.), tvoření a motivaci chrematonym (souborně také: Šrámek 1999).

7.3.2 FUNKČNÍ POJETÍ VLASTNÍHO JMÉNA

Vlastní jméno (VJ) je výsledkem interakce jevů ze tří rovin:

1. rovina objektů, jevů a vztahů – jde o nejazyková fakta, objekty, které je třeba pojmenovat – hovoříme o onymických objektech (ať už jsou reálné – Opava – nebo nereálné – Rusalka). Dělí se na 2 skupiny:

A: objekty jednodenotátové – jednomu jedinému objektu odpovídá jedno proprium: jediná konkrétní řeka Vltava, ten a ten Jan Novák. Je samozřejmě možné, že se VJ vyskytuje vícekrát – to ovšem znamená, že v případě každého VJ se realizuje zvláštní, odlišný pojmenovací akt.

B: objekty vícedenotátové, a sice

α) heterogenní – každý prvek je charakterizován jednak vztahem spojujícím, jednak vztahem diferencujícím – hl. obyvatelská jména – všem Opavanům je společné, že jsou z Opavy, ale každý je jiný, jedinečný. Někteří autoři považují tuto skupinu za apelativa;

β) homogenní – většinou vznikají sériovou výrobou, na rozdíl od sk. α jsou navzájem nediferencované, zaměnitelné. VJ tedy pojmenovává celou sérii – lék Acylpyrin, cigarety Sparta. I tato skup. bývá některými autory řazena k apelativům;

2. rovina faktů jazykové povahy – jde o jevy, jež umožňují vznik VJ v jeho jazykově materializované podobě;

3. rovina faktů komunikační povahy – jde o jevy, které umožňují a podmiňují fungování VJ v jazykové komunikaci.

Z funkčního hlediska je základní funkcí VJ funkce „být propriem“; každé vlastní jméno obsahuje tuto funkci a zároveň tu (nebo ty) z funkcí specifikujících, které zaručí jeho konkrétní onymický obsah, podle potřeby může dále obsahovat i příznaky jiné (emotivní, stylistické atp.). Tyto specifikující funkce se váží na kategorii onymických objektů (funkce toponymičnost, antroponymičnost, chrématonymičnost) nebo na komunikativní situaci (funkce emotivnost atd.)

Důležitým pojmem v oblasti propriálně pojmenovacího aktu (tj. vzniku nového VJ) je **motiv**. Vyjadřuje se jím vztah pojmenovatele k onymickému objektu, pojmenovatel vybírá nějaký příznak, vlastnost onymického objektu, a na základě této vlastnosti je pak utvořeno podle určitých pravidel VJ. Jazyková univerzálie je existence 4 kategorií motivů:

- I. „kde“
- II. „kdo, co“
- III. „jaký, za jakých okolností“
- IV. „čí“

Pomocí těchto vztahových modelů a jejich kombinací jsou pojmenovávány všechny objekty (živé i neživé). Např. příjmení Zábranský patří do kategorie I (kde – za branou), jiné příjmení Petruš náleží do kategorie IV., osada Říčany do I. (u řeky), pomístní jméno Nad tratí tamtéž, obec Laz nebo Kravaře a příjmení Pekař do II., oikonymum Lipá nebo příjmení Veselý do III. U pomístních jmen jsou časté kombinace – Dolní rybník (I + II – jde o pole!), U černého mlýna (I + /III+II/).

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

7/2 ...

Porovnejte výklad o postupech při tvoření jednotlivých českých příjmení u Knappové (1992) a Moldanové (1993) a určete, v čem se oba výklady liší.

7.3.3 SYSTEMATIKA ONYMIE

I. Geonyma (VJ pro objekty, které leží v krajině a jsou kartograficky fixovatelné)

1. toponyma

- A) oikonyma (pro osídlené objekty, vč. zpustlých – domy, skupiny domů, sídliště, vsi, města /urbanonyma/, hrady, mlýny, továrny...)
- B) anoikonyma (pro neosídlené objekty)
 - a) hydronyma – bažiny, prameny, rybníky, moře, řeky, vodopády, mořské proudy;
 - b) oronyma – vyvýšeniny, kopce, hory, skály, úbočí, průsmyky, strže, roviny (tj. vertikální členění povrchu);
 - c) agronyma – pro ekonomicky užívané plochy – pole, louky, lesy, pastviny, vinice;
 - d) hodonyma – pro komunikační spoje – stezky, cesty, a zařízení s cestováním spojená – letiště, mosty, přístavy, železnice;
 - e) choronyma – pro části zemského povrchu, které nejsou pojmenované anoikonymicky, a sice ea) které vznikly přirozeně – pouště, regiony, světadíly, ab) které vznikly lidskou činností – země, státy, sdružení států, kraje, regiony, okresy, nár. parky;

2. kosmonyma - VJ hvězd, planet, galaxií, objektů na nich, umělých kosmických těles;

II. Bionyma – (pro živé či jakoby živé objekty, fixované v sociálních vztazích)

1. antroponyma

- a) rodné/křestní jméno na oficiální úrovni;
- b) dtto na neoficiální úrovni – hypokoristika, deminutiva;
- c) příjmi, příjmení;
- d) ostatní členy striktury úplného pojmenování – např. otčenstvo;
- e) přezdívky, posměšná jména;
- f) pseudonyma, kryptonyma;
- g) skupinová antroponyma, a sice ga) obyvatelská jm. (*Pražan, Švýcar*), gb) etnonyma (*Finové*), gc) rodinná a rodová jména (*Novákovi, Přemyslovci*);

2. pseudoantroponyma (VJ pro bytosti pohádkové, mytologické, hračky);

3. theonyma – jména božstev – *Jupiter, Alláh*;

4. zoonyma – pravá – pro existující zvíře (*Rex*);

nepravá – *Šemík, Kerberos*;

5. fytonyma – jména rostlin – *Přemyslova lípa, Žižkův dub*;

III. Chrématonyma – (VJ pro objekty, které jsou výsledkem lidské činnosti a jsou zakotveny v ekonomických, politických a kulturních vztazích)

1. jména výrobků

- a) jednotlivých – zvon *Václav*;
- b) produkovaných po sériích – *Nivea, Marlboro*;

2. jména společenských institucí, organizací, zařízení, firem – *Slezská univerzita, Sparta Praha, Setuza, Potraviny*;
3. jména společenských jevů – *Den matek, Květnové povstání, Tour de France*;
4. ostatní chrématonyma - vyznamenání, historické dokumenty atd.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Text objasňuje pojetí sémiotických funkcí slova a jeho sémantického naplnění. Přivést k hlubšímu pochopení sémantického charakteru pojmenování, k odlišení jedinečných entit a k dovednosti správně (vhodně) je klasifikovat (autosémantika a jejich funkci nominativní, deiktickou nebo uspořádávající; synsémantika a jejich odlišení). Apelativa a jejich specifika. Propria (onyma) a jejich klasifikace (antroponyma, toponyma – oikonyma, anoikonyma, hydronyma a chrematonyma..Všímá si také funkcí specifických u apelativ a u proprií (u různých onym: antroponym, toponym – oikonym, anoikonym, hydronym a chrematonym).

DALŠÍ ZDROJE

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 1985.

ČEJKA, M. Česká lexikologie a lexikografie. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ENCYKLOPEDICKÝ slovník češtiny. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002..... ESČ

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě. Praha: SPN 1980.

KNAPPOVÁ, Miroslava: Příjmení v současné češtině. Liberec 1992.

KOPEČNÝ, František: Průvodce našimi jmény. Praha: Academia 1991.

LUTTERER, I., ŠRÁMEK, R. Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Havlíčkův Brod: Tobiáš, 1997.

LUTTERER, Ivan – MAJTÁN, Miroslav – ŠRÁMEK, Rudolf: Zeměpisná jména Československa. Praha 1982.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

MOLDANOVÁ, D. Naše příjmení. Praha 1993.

PŘÍRUČNÍ mluvnice češtiny. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996).

Tálská, Ivana: Čeština po síti. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/\(LEX-OU\)](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/(LEX-OU)

8 NĚKTERÉ POMEZNÍ DISCIPLÍNY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Etymologická práce (metody a postupy, vývoj etymologického poznání, etymologie a historický lexikon), lingvistická etymologie a její stav (využití formálních a sémantických prostředků (postupy *přímé* nebo *nepřímé*), metoda sémantické analýzy (obsahové, lexikografické a kvalitativní); jazyková rekonstrukce na pozadí vývoje jazyka; návazné postupy derivačně sémantické (při hledání původní identity slova), genealogické a typologické; aplikované metody, postupy a prostředky při deetymologizaci, v záznamech pojmenování nebo u přímého přejetí, základní metodika *historicko-srovnávací* a metoda „*Wörter und Sachen*“).

Nauka o terminologii (terminologie a intelektualizace spisovného jazyka, tvoření odborného názvosloví, specifická povaha slov užitých jako termínů, terminologie a terminografie)

CÍLE KAPITOLY

Poučit (v základním přehledu) o podstatě etymologických bádání, o metodách a prostředcích (zejména o pojetí historickosrovnávacím a o vztahu k reáliím, resp. k etymologické reflexi jejich existence). Seznámit s vývojem oboru. Přiblížit současné pojetí terminologie a terminografie, seznámit s hodnocením termínů (zejména odborných pojmenování).

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Etymologie, metody a postupy, vývoj, lexikon. Formální a sémantické prostředky. **Sémantická analýza** obsahová, lexikografická a kvalitativní. Jazyková rekonstrukce. Postupy derivačně sémantické, identita slova. Aplikované metody, deetymologizace, přímé přejetí. Metoda *historicko-srovnávací* a metoda „*Wörter und Sachen*“. **Terminologie**. Intelektualizace. Odborné názvosloví. Specifika termínů. Terminografie.

8.1 Lingvistická etymologie a její stav

Etymologie je nauka o původu slov a jejich významů, o vývoji slova, o jejich vzájemné příbuznosti; v užším smyslu sleduje původ slova a zahrnuje „výklad o něm“. Předmětem etymologie je tedy zkoumání, odhalování a výklad původu slova (*Klimeš, L.: Slovník cizích slov... aj.*).

Je to tedy jazykovědná disciplína zkoumající tzv. „původ“, nebo lépe: vývoj slov, slovních spojení a tvarů; tj. sledující původní formy určitých slov v daném jazyce, z čeho slovo vzniklo a jaký význam měly jeho jednotlivé morfémy, jazykové procesy, které v průběhu vývoje slova ovlivnily). Běžný uživatel jazyka mnohdy původní lexikální souvislosti nevidí (např. spojitost mezi slovy „*dítě*“ a „*dojit*“, přitom oba lexémy pocházejí ze stejného slovního základu; srov. staroslověnské „*doiti*“ a pozdější staročeské „*dojča*“). Provedení vědecké (etymologické) analýzy ovšem vyžaduje zkušeného jazykovědce.

Jazykové prostředky, které etymologické bádání zkoumá, mají obvykle charakter formální, popř. formálně sémantický. Při jejich sledování využíváme běžných vědeckých postupů (vědecké a formálně logické metodologie, která pracuje s analýzou a syntézou, s indukcí a s dedukcí, s postupy synchronními i diachronními, s prostředky formálními i sémantickými... apod.). Přitom se (např.) do výzkumu lexikonu zapojují postupy **přímé** nebo **nepřímé**. V případě užití **přímého postupu** je analýza stavby slova srozumitelná i pro laika (např. u slova *uč-i-tel*, kde přípona – *tel* naznačuje, že jde o slovo činitelské - popisující toho, kdo něco dělá, a základ *uč-* odkazuje k dalším slovům podobného typu *učit*, *učeň*, *vyučování*, *učebna*; vyjdeme-li z alternace –*k/-č*, potom též *ukazovat*). Užití **postupu nepřímého** ovšem již vyžaduje filologické školení (např. k odhalení společného základu slov *lep-i-t* x *l-nou-t*); původní stav tu byl překryt prehistorickým a historickým vývojem (podobně je tomu např. v případě porovnání slov *hořet* a *Žďár*. Posun apelativa na toponymum tu navíc musíme doložit i kulturně /civilizačně/ historicky - vypalováním zemědělské půdy ve středověku; a potom též lingvisticky - na odvozování místních jmen ze jmen obecných – s ohledem na archivně zachovaný listinný stav).

K posouzení původu pojmenování slouží též metoda **sémantické analýzy** (jako základní metoda sémantického výzkumu v rámci lingvistické komparistiky), která umožňuje postupně „procházet“ znakové jednotky či skupiny znaků (sémantické jednotky), kterým se přiřazuje význam. Vycházíme přitom z předchozí formální analýzy textu (obvykle syntaktické, kontextové, kolokační...). Sémantická analýza se zabývá významem jednotlivých slov či větších větných celků. Snaží se zachytit pole významů jednotlivých termínů a podle kontextu určit konkrétní význam použitých termínů v daném textu. Této metody se užívá pro rozbor terminologické a obsahové struktury textu. Podle výzkumného záměru rozlišujeme několik přístupů. K nim patří:

- obsahová analýza je zaměřena na kvantitativní analýzu frekvenční struktury textů s cílem charakterizovat jejich obsahovou strukturu
- lexikografická kvalitativní analýza terminologické struktury textu se používá za účelem vytvoření terminologického slovníku
- lingvistická analýza analyzuje vztahy a souvislosti mezi vytipovanými prvky textu a kontextu.

Uvedené metody se algoritmizují, aby je bylo možné aplikovat (např.) při výzkumech velkých souborů dat uložených v pamětech počítačů.

Sémantické metody obecně slouží k výběru obsahově závažných prvků textu. Všechny vycházejí z analýzy sémantických struktur textu (tedy ze sémantické analýzy). Jako struktury chápeme zjevné obsahově zatížené prvky (název, podnázev) nebo prvky skryté v textu a předpokládající náročnou „podpovrchovou“ analýzu (morfémy, sémy ap.). Jde o metody využitelné k obsahovému zjišťování sémantických vlastností textů a textových prvků, které lze pak třídit na základě obsahových hledisek (analýzy témat). Může být tak zjišťován i jejich vztah k jiným sémanticky významným jednotkám (tzv. kontingence).

Využití sémantické analýzy:

- překlad z přirozeného jazyka do jiného přirozeného jazyka
- překlad z jednoho počítačového jazyka do jiného počítačového jazyka
- rozbor a kontrola gramatiky textu
- práce s dokumenty (vytváření abstraktů z textů, concipování listů, inteligentní vyhledávání apod.)
- (pre)historická rekonstrukce významu jazykových znaků...

V návaznosti na poslední uvedenou možnost volíme:

a) derivačně sémantické postupy (např. slovo *pi-vo* je odvozeno od základu *pi-*: pít, nápoj, „pitivo“ – obd. i ve stsl.; sémantický posun vedlo k pojmenování specifického druhu nápoje (srov. např. Němec 1980a, b)

b) hledání původní identity slova, pokud je pojmenování sledovatelné (srovnatelně) i v dalších jazycích (zvláště těch geneticky příbuzných); může jít o:

- analogie průhledné (např. u slova *ruka* - z psl. *rōka*; srov. litevské *ranka*; popř. *dōbъ* – *dub*, *dqb*, *dāb*; pojmenování tu mají stejný význam a existují pouze malé difference ve formální podobě v jednotlivých sledovaných jazycích)
- málo průhledné analogie
- je nutná analýza na základě specifických lingvistických operací (např.: č. *uhel*, slk. *uhol*, r. *ugol*/ pol. *węgiel*, hl. *wuhlo*, dl. *wugel*, br. *vuhal*, ukr. *vuhil*/ mak. nář. *vaglen* – mak. spis. *jaglen*, b. *vāglen*/ sln. *oglje*, sch. *ugalj*... psl. **ōglъ*)
- popř. další vývoj popisuje historické hláskosloví slovanských jazyků
- někdy tu působí především difference významové:
- v rámci slovanských jazyků je známé (např.) odlišení č. *hodina* a r. *god* (**god* = vhodný čas; stsl. *godъ* / *godina*; srov. č. *hodit se*; specializace obecného významu: /výroční, slavnostní/ den; *Boží hod*; moravské *hody*). Proti tomu *den* je sémanticky

nepříznačné (**dbnb* = „světlá“ část širší časové jednotky, dnes 24 hodin: od **dei* = zářit, svítit)

- pomocné postupy genealogické a typologické využijeme ještě výrazněji při hledání původu slov „přes hranice slovanských jazyků“. Ne u všech jazyků lze ovšem počítat typologicky (např.) s flexí. Usuzujeme proto podle společných rysů dříve blízkých jazyků (na základě genetické a genealogické teorie; v rámci flektivních jazyků indo-evropské rodiny např. č. *peku*, *pečeš* – fran. *je cuis*, lat. *coquō* /vařím, arch. *quoquō* u Plauta – staré *quequō*?; pak ale nejen asimilace *quo* – *que*, ale pův. *poquō* - *quoquō* ... srov. lat. vulg. *popīna* vedle klas. *coquīna* = hospoda; střlat. *Cocina*, něm. *Küche*, č. *kuchyně*... Liší se tu základy *pek*^u - *queq*^u a slovanský satemový základ *k*^u > *k* /*pek*-, popř. sti *pačati*, lit. *kepu*, *kepti* nebo fran *cuis* - obd. ital. *cuoccio* z nedoloženého tvaru **coquiō*)

Shrneme-li uvedené poznatky o etymologické metodologii, musíme připustit, že je obdobná metodologii vědy a formální logiky, využívá (pre)historické rekonstrukce a historickosrovnávací metody; ale diferencovaně podle zaměření a využití prostředků (s ohledem na cíle, zaměřenost mluvnických aktů). Promítají se tu tedy aspekty jazykovědné (s ohledem na plány a roviny jazyka), individuálně psychologické (přímé, nepřímé i zprostředkované; s ohledem na studium jazyka jednotlivců v rámci systému; akribie na pomezí „hraničních věd“: psycholingvistiky, sociolingvistiky, etnolingvistiky apod.) a „mimojazykové“ metodologie (převážně společenskovední: s ohledem na studium reálií, společnosti - a jejich vlivu na jazyk). Aplikované metody jsou zaměřené na dosažení dílčích cílů v rámci jednotlivých disciplín (např. kombinace rozhovoru a záznamu výpovědi mluvčích u synchronního výzkumu... aj.). Mezi nejčastěji užitými postupy a prostředky patří deetymologizace (u pojmenování se dokládá přímá vývojová linie; např. u slova *dítě*: dochází k odkrytí původu slova, rekonstruuje se „vnitřní forma“, původní motivace tvoření a původní význam morfémů... zde například souvislost s významem „kojit“: *dojiti*...). Někdy konstatujeme faktický stav (např. u slova *bratr*, které je doloženo v obd. podobě i významu v dalších jazycích téže jazykové rodiny; lze tedy předpokládat obd. stav v prajazyce/ prajazykovém období... a divergentní vývoj). Jindy jde o přímé přejetí slova (v rámci konvergentního vývoje např. u slova *kalhoty* –z lat. *caligotae*...).

Princip *arbitrérnosti* jazykového znaku nám potom umožňuje vzájemné ovlivňování formy a obsahu pojmenování. V souvislosti s tím je nutné připomenout další metodu etymologických bádání (vedle základní metodiky *historicko-srovnávací*); totiž postup, který přímo souvisí s potřebou spojit výklad se znalostí reálií: metodu „*Wörter und Sachen*“ (tímto způsobem vysvětlil Meringer rozšíření slova *věža*, které označuje ve slovanských jazycích druh obydlí: podle původního primitivního domku na saňovém podvozku).

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

8/1 ... Jako příklad souvislého etymologického rozboru bývá často uváděn popis vývoje slova *dítě*. Porovnejte tento výklad v různých etymologických slovnících (např. u Machka/nově 1997, v SES nebo u Rejzka/ 2001; popř. u Holuba a Kopečného/např. 1952).

8/2 ... Ověřte si jak různé etymologické slovníky (vyberte alespoň tři!) vykládají slova *matka*, *velký*, *brát*. Porovnejte sledované slovníky a přihlédněte i k výkladům v literatuře (dále např.: Erhart, Večerka 1981; Večerka 2006, s. 7-15; Havlová in Manuál 1995, s. 211-229).

8.2 Nauka o terminologii

8.2.1 CHARAKTERISTIKA TERMÍNU

Terminologie tvoří specifickou oblast lexikologie. Termíny jsou LJ, které jsou využívány ve vědeckých a technických oborech za účelem snadného dorozumění. Jejich souhrn tvoří velmi rozsáhlou oblast lexikální zásoby daného jazyka, zejména některé obory vytvářejí rozsáhlou nomenklaturu (biologie, chemie), kterou nemohou reflektovat výkladové slovníky daného jazyka; vznikají proto slovníky terminologické, jež objasňují terminologii určitého oboru. Z hlediska strukturování slovní zásoby náleží termíny do vrstvy slov se stylistickým příznakem, tj. těch, která jsou charakterizována příslušností ke konkrétnímu funkčnímu stylu jazyka. Takto termíny se vyskytují v projevech odborného stylu a jejich výskyt mimo tuto oblast je omezený a vede k determinologizaci.

Charakteristika termínů (odborných názvů):

jednoznačnost – znamená požadavek, aby každý termín odpovídal pouze jedné skutečnosti. Absolutní jednoznačnost – výskyt daného termínu pouze pro jedinou skutečnost – je poměrně vzácná: *podmět*, *citoslovce*, *druhohory*, *sulfan*, *obratník*, *novela*. Častější je případ, kdy termín je jednoznačný pouze v rámci dané terminologie oboru a mimo ni má nějaký (původní) význam neutrální: *předložka*, *spojka*, *přesah*, *kořen*, *sůl*. Funguje-li totéž slovo jako termín ve více oborech, přičemž nelze některé užití vysvětlit přenesením, hovoříme o terminologických homonymech: *reakce* v chemii a politice, *asimilace* v etnologii, botanice, fonetice. Takovéto způsoby víceznačnosti termínu (napříč obory nebo mimo obor) není na závadu, ale v praxi se vyskytuje i polysémie termínů uvnitř jednoho oboru: např. *funkce* v jazykovědě, *konotace*.

přesnost - souvisí s jednoznačností, termín by měl vystihovat přesně pojmenovanou skutečnost. V rozporu s tím je synonymita v terminologii, tj. případ, kdy jednu skutečnost pojmenovává více termínů. Synonymita v terminologii je častá hl. u novějších termínů, kde teprve dochází k ustalování jejich terminologické podstaty a mohou zde soupeřit termíny různých škol, autorů apod. Druhým výrazným případem synonymie v terminologii je existence české verze termínu jinak přejatého: *mluvnice* x *gramatika*, *přívlastek* x *atribut*, *zájmeno* x *pronomén*, *kopaná* x *fotbal*, *skladba* x *syntax* aj. V některých případech jeden z členů této dvojice může vyjít z užívání – viz obrozenecké *silozpyt* x *fyzika*, *lučba* x *chemie* nebo *házená* x *handball*. Může také dojít k rozlišení: *vteřina* x *sekunda*.

Přesný termín vyjadřuje pojmem (pojmem je nenázorný myšlenkový odraz podstatných rysů jevu, získaný abstrakcí); to se projevuje tím, že jej lze vyjádřit definicí a že není – nebo je jen minimálně – ovlivněn kontextem.

Pojmy každého oboru jsou většinou systémově uspořádány; terminologie se snaží tento systém odrážet pomocí slovotvorných postupů. Tak např. pro početní úkony používáme substantiva slovesná (*sčítání, odčítání, dělení, odmocňování*), názvy prvků se tvoří sufixem –ík (*kyslík, vodík, hořčík, vápník*), sufix u atributu v chemickém názvosloví vyjadřuje mocenství: –ný, –natý, –itý, –ičitý, –ičný/–ečný, –ový, –istý, –ičelý.

ustálenost – znamená relativní vývojovou stálost, neznamená ovšem neměnnost – rovněž termíny se mění, a to v případech, kdy již nevyhovují novému poznání skutečnosti, nebo pokud již nevyhovuje jejich forma. Na rozdíl od vývoje jazyka ovšem není vývoj terminologie spontánní, nýbrž je výsledkem uvážlivých zásahů.

nosnost – termín by měl být nosný, operativní, tj. měl by poskytovat možnost dalšího tvoření – *foťbal* vs. *kopaná*. Málo operativní jsou především terminologická víceslovná pojmenování.

absence pragmatických rysů významu – význam termínu by měl být pouze nociónální, bez pragmatických významových rysů. V minulosti při tvoření terminologie některých oborů byla použita i deminutiva (anatom. *kladívko, třmínek, lopatka, panenka*, botan. *tyčinka, lístek*), popř. takové slovotvorné sufixy, které v běžném jazyce mají expresivní zabarvení (*outloň, pyskoun, vruboun* aj.). V těchto případech se však expresivní příznak vytrácí, dochází k deexpresivizaci.

Zobecněním a shrnutím uvedených ideálních charakteristik termínů lze dospět k definici:

DEFINICE

Termín je LJ s přesným pojmovým významem, která slouží odbornému vyjadřování a která je jednoznačná a normalizovaná v rámci oboru a jejíž význam postrádá pragmatické významové rysy.

8.2.2 DETERMINOLOGIZACE

Determinologizace je opakem terminologizace, je to tedy proces, v němž LJ ztrácí svou terminologickou povahu a posouvá se směrem z periferie lexikálního systému k jeho středu. Podmínkou determinologizace je, že se termín začne používat mimo odborný styl a přejde do běžného užívání. Tak ztrácí vztah k ostatním termínům dané oblasti a naopak vstupuje do vztahů s jednotkami běžné slovní zásoby, to mj. provázáno formální a gramatickou adaptací termínů. Snadněji tento proces zasahuje termíny označující základní skutečnosti svých oborů;

je doprovázen vznikem sekundárních abstraktních významů – např. u slovesa *krystalizovat*, *sondovat*. Příklady determinologizace: *filozofie*, *transparentní*, *virus*, *množina*, *ekologie*.

8.2.3 TERMINOLOGIE A TERMINOGRAFIE

Termín *terminologie* má dva významy:

- b) odborné názvosloví jako soubor odborných názvů – termínů (v tomto významu pojmenování „terminologie“ a „odborné názvosloví“ chápeme jako synonyma)
- c) nauka o odborném názvosloví

Terminografie je potom jednou ze součástí takového pojetí výkladu slovní zásoby, při němž lexikografii vnímáme výhradně jako jazykovědný obor zabývající se popisem slovní zásoby (jenom a pouze). Základní jednotkou vědeckého a odborného textu je potom *termín* (u kterého předpokládáme přesný a jednoznačný, výslovně vymezený pojmový význam, který dominuje v odborném kontextu – s redukcí jistých aspektů, např. expresivity; k tomu dále: Machová in Manuál 1995, s. 137).

PRO ZÁJEMCE

Zajímavé je sledovat východiska *terminografického projektu*. Také terminografie odlišuje typy slovníku z hlediska percepce a produkce, a to v mateřštině a v cizím jazyce: výkladový nebo překladový (jednojazyčný, glosář, „tlumočnický“, dvoujazyčný, pojmově organizovaný i aktualizovaný, diferencovaně užitý podle cílového jazyka, sledovaného období, typů kombinací apod.). Terminograf z hlediska významu rozeznává dva druhy termínů:

- termíny, u nichž určují význam odborníci příslušné tematické oblasti obvykle při jejich prvním užití (v rámci preskriptivní terminologie)
- termíny z tematických oblastí, kde je pro hodnocení jevů důležitý (v rámci pseudo-preskriptivní terminologie):
- postoj či náhled člověka, nějaké školy, společenství
- úzus vymezený dohodou akceptovanou širším společenstvím (např. v rámci právního okruhu).

Důležité je hodnocení heslového slova a zapojení gramatických informací (mnohdy nejsou uváděny téměř žádné); dále sledujeme charakteristické kolokace, výklad významu (definice), příklady užití termínu, synonymické vztahy, označení tematické oblasti, popř. spolehlivost termínu.

Samostatnou kapitolu v problematice hodnocení termínů tvoří i shromažďování terminologických informací a jejich distribuce, aktualizace shromážděných informací a řízení terminologických informací. S lexikografickým termínem *lexikální databanka* potom koresponduje termín *terminologická databanka* (TDB; podrobněji k tomu: Machová in Manuál 1995, s. 137-157).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

8/3 ... Úkol k textu

Důkladně prostudujte výklad k problematice terminologie a terminografie v literatuře (např.: Machová in Manuál 1995, s. 137-157) a upřesněte slovní spojení *lexikální* a *terminologická databanka*.

SHRNUTÍ

Cílem kapitoly bylo přinést poučení o podstatě etymologických bádáních, o metodách a prostředcích (zejména o pojetí historickosrovnávacím a o vztahu k reáliím a k historickému lexikonu), seznámit s vývojem oboru a využít k tomu formálních a sémantických prostředků (s ohledem na postupy *přímé* i *nepřímé*). Výklad o základní metodice *historicko-srovnávací* a o metodě „*Wörter und Sachen*“ (popř. o metodě sémantické analýzy - obsahové, lexikografické a kvalitativní) je doplněn návaznými postupy derivačně sémantickými, genealogickými a typologickými (včetně splikovaných metod – též při deetymologizaci).

Text přiblížil současné pojetí terminologie a terminografie, seznámil s hodnocením termínů (zejména odborného názvosloví) a s jejich specifickým charakterem..

DALŠÍ ZDROJE

ERHART, A., Večerka, R., Úvod do etymologie, SPN Praha 1981

HOLUB, Josef, KOPEČNÝ, František: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha : Státní nakladatelství učebnic 1952

HOLUB, Josef, LYER, Stanislav: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1978 SES

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint 3. vydání (1971). Praha : NLN - Nakladatelství Lidové noviny 1997 VEČERKA, R. a kol. *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2006; s. 7 – 15

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

9 LEXIKOGRAFIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Charakter lexikografie.

Pojmenování ve slovníku přirozeného jazyka z hlediska frekvence.

Zásady lexikografických přístupů. Lexikografická jednotka. Vztah teorie a praxe. Slovníkové heslo, lemma a *lemmatizace*.

Modely klasifikace slovníků:

- Jednojazyčné, dvojjazyčné (*kolibří, malé, střední, velké*) a vícejazyčné
- výkladové (univerzální a speciální) a překladové
- informativní a normativní
- výběr speciálních slovníků: pravopisné, etymologické, věcné a synonymické (včetně tezurů, encyklopedií a heslářů), frazeologické, sociolektické (např. slangové), terminologické, technické, autorské, frekvenční, onomastické, historické, slovníky cizích slov, zkratk aj.

Vývoj českého slovníkářství (od počátků po současnost).

CÍLE KAPITOLY

Přiblížit čtenáři lexikografickou problematiku (v porovnání s předchozím výkladem lexikologickým). Vysvětlit základní lexikografické postupy, naučit jich užívat. Zaměřit se zejména na problematiku tvorby heslového slova a lemmatizace. Seznámit s klasifikací slovníků a s vývojem českého slovníkářství.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

lexikografie, slovník – lexikon, lexikografické jednotky, klasifikace slovníků: výkladové, překladové, jazykové: běžné a speciální, diferenční, thesaurus a encyklopedie, zvláštní typy slovníků, vývoj českého slovníkářství

9.1 Charakter lexikografie

Lexikografie (z řeckého *lexikon* - slovník, *graphein* - psát), česky také *slovníkářství*, je lingvistická disciplína, která se zabývá teorií a praxí zpracování slovní zásoby jazyka ve slovnících.

První rukopisné slovníky zaznamenávající většinou latinská slova užívaná během církevních obřadů se objevují od 11. století. Větší rozvoj nastává po roce 1450, kdy byl vynalezen knihtisk. Jako vědní disciplína se lexikografie formuje od počátku 20. století.

Ve slovníku kteréhokoli přirozeného jazyka je možné rozlišit tři skupiny výrazů:

- a) slova s vysokou frekvencí;
- b) slova se střední frekvencí;
- c) slova s velmi nízkou frekvencí užívání

9.1.1 POJEM LEXIKOGRAFICKÉ JEDNOTKY.

Tzv. *lexikografické jednotky* můžeme sledovat :

- z hlediska mikrosyntaxe programovacího jazyka v rámci počítačnické lexikografie a syntaxe (např. literály, identifikátory, operátory apod.; srov. např. Goldfelus 2007; také dále v těchto textech)
- z úzce lexikografického hlediska se jedná o značně problémovou otázku, protože při rozhodování o povaze slovníkové jednotky je sporné, do jaké míry do slovníku zahrnout (např.) odvozeniny, kompozita či ustálená spojení slov), popř. jak ve vazbě na tuto jednotku definovat obsah a strukturu heslového odstavce (srov. dále zásady lemmatizace; k tomu též např. ESČ, s. 243).

V rámci lexikografie je třeba rozlišovat *lexikografickou teorii*, která zahrnuje základní teoretické problémy, se kterými se setkává lexikograf během své práce, a vlastní *lexikografickou praxi*, tedy praktické otázky získávání jazykového materiálu, jeho zpracování a vlastní sestavování slovníkového textu. Metody lexikografické práce vychází z toho, jaké cíle slovník sleduje, jaký typ informací má poskytovat a jakého oboru se má týkat.

9.2 Druhy a typy slovníků (přehled, charakteristika)

Hlavním zájmem lexikografů jsou slovníky jednojazyčné (výkladové).

U výkladových slovníků je definicí zpravidla posloupnost slov, která svým smyslem nejvíce odpovídá smyslu definovaného hesla. Definicí mohou být i synonyma. Každé slovo je doplněno příklady, které detailně dokreslují jeho význam. U slov plnovýznamových se uvádí hierarchie

významů (vedle hlavního významu i významy vedlejší), často nechybí ani frazeologická spojení obsahující dané klíčové slovo. Určen bývá také rozsah a způsob podání gramatické informace jednotlivých slov, především se stanovuje charakteristika slovních druhů, typu ohýbání, syntaktické valence, stylistické a jiné pragmatické hodnoty. Výkladový slovník je nezbytným východiskem další lexikografické práce v rámci jistého hesla, hlavně pro sestavování slovníků speciálních a překladových.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

9/1 ... Úkol k textu

Konfrontujte zde prezentovanou klasifikaci slovníků (lexikonů) s další odbornou literaturou (např. Čejka 1992, s. 41-45). V čem vidíte shody, v čem musíte dosavadní výklad doplnit?

Klasifikace slovníků:

Se zdokonalováním slovníkářství a také s rostoucími nároky čtenářů dochází k postupné diferenciaci slovníků na jednotlivé typy. V české lexikografii k tomuto dochází od počátku 20. století, kdy se začínají objevovat specializovaná jazyková odvětví (vznikají například diachronní, etymologické, historické aj. slovníky).

Existuje několik způsobů klasifikace slovníků

VÝKLADOVÉ

- **univerzální** - celkový popis světa...
- **speciální** - popis některého oboru ...

JAZYKOVÉ PŘEKLADOVÉ

- **dvojjazyčné** - např. ...

- dělí se podle zahrnutých hesel (pro běžnou komunikaci jsou nejvhodnější středně velké slovníky, které obsahují okolo 30 - 40 tisíc hesel a dostatečnou zásobu frazeologismů):

- *kolibří*: Francouzsko-český slovník, česko-francouzský slovník... (???)
- *malé*: Malý slovník jazykovědných termínů
- *střední*: Školní rusko-český slovník

- *velké*: Velký anglicko-český slovník (2 díly)

- **vícejazyčné** - dříve oblíbené, dnes se z důvodu nedostatků příliš nepoužívají. Slovníky vícejazyčné se objevovaly už v 16. století; u nás to byl (např.) čtyřjazyčný slovník česko-latinsko-německo-řecký, který vydal Daniel Adam z Veleslavína v r. 1598 pod názvem *Silva quadrilinguis*.

JAZYKOVÉ SPECIÁLNÍ

- **pravopisné** - např. Pravopisný slovník a zásady českého pravopisu

- **etymologické** - uvádějí původ u každého výrazu ...

- **synonymické** - nabízejí synonyma např...

- **frazeologické** - zaměřují se na frazeologismy, přísloví apod.

- **slangové** - zkoumají slovní zásobu sociolektů (slangů) např. Malý slovník českých slangů

- **terminologické** - odborná terminologie jednoho nebo několika oborů např. ...

- **technické** - zaměřeny na překlad technické literatury např. ...

- **autorské** - slovní zásoba spisovatele nebo jediného díla např. ...

- **frekvenční** - řadí výrazy podle četnosti výskytu, ne abecedně např. Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce

Kromě uvedených typů ještě existují slovníky vlastních jmen (např. Profous: *Místní jména v Čechách*), historické (např. J. Gebauer: *Slovník staročeský*), cizích slov (*Slovník cizích slov*), věcné (*Český slovník věcný a synonymický*), zkratk (*Slovník těsnopisných zkratk*) aj.

(Čejka 1992, s. 41-45, PMČ s.104-108)

9.3 Lemmatizace

Samostatnou otázkou je zpracování slovní zásoby ve slovnících (jeho metody a prostředky), které přímo vychází ze zásad **lemmatizace**.

Problematika lemmatizace se obvykle chápe ze dvojího hlediska; vždy se však jedná o proces zpracování hesla (v lexikonu označovaného jako *lemma*):

1. V širším smyslu se jedná o záznam slovníkového hesla (tj. *lemmatu*; např. v té podobě, jak slovníková hesla zachycuje SSJČ); tedy zejména uvedení **základní podoby hesla** (srov. dále výklad o užším pojetí lemmatizace); dále je třeba doplnit:

1.1 určení podle slovního druhu:

1.11 u podstatných jmen (substantiv) především:

- koncovku 2.p. sg.: za základní podobu po pomlčce (např: *klubalka, -y*; jindy: *švánek, -nku*)

určení jmenného rodu; jednotně, tj. ve zkratce (podle českého modelu: typ *m. – ž. - s.*; nebo mezinárodní označení lat.původu: *m. – f. – n.*; u pomnožných jmen uvádíme obd. zkratku *pmn.* nebo *plt.*- předtím se obvykle koncovka 2. pádu neuvádí)

1.12 u přídavných jmen (adjektiv) se obvykle slovní druh neurčuje (ač některé slovníky přece uvádějí zkratku *příd.* nebo *adj.*); tato pozice tedy nebývá obsazena (rozdílně od subst.)

1.13 u zájmen (pronomin) a číslovek (numeralií), popř. u neohebných slovních druhů (pří-
slovcí - adverbii, předložek – prépozic, spojek - konjunkcí, částic – partikulí, citoslovcí –
interjekcí) uvádíme zkratku (např. *zájm.* nebo *pron.*, *čisl.* nebo *num.*, *přísl.* nebo *adv.*,
předl. nebo *prép.*, *spoj.* nebo *konj.*, *část.* nebo *part.*, *cit.* nebo *int.*); dále se pozice opět
neobsazuje

1.14 u slovních spojení (frazémů) uvedeme obvykle zkratku *spoj.* nebo *fraz.* (problém jejich
slovníkového řazení je ovšem samostatným lexikografickým úkolem).

1.2 určení dalších heslových pozic:

1.21 toto následné členění odpovídá určování heslového slova v tom smyslu, jak je uvádí
(např.) úvodní komentář k SSJČ: určení významu, exemplifikace (uvedení příkladů užití – u
některých slovníků v jedné z možných transkripcí, jindy stačí uvedení kontextu), odkazy na
reálie, popř. na synonymické či antonymické formy, někdy se tzv. *hnízduje* (slova odvozená
od stejného základu jsou zařazena pod jedno heslové uskupení), jindy doplňujeme údaje o úzu
pojmenování (např. místo či lokalitu *záznamu*, někdy mluvčího – obvykle ve zkratce; záleží tu
na funkci daného slovníku). Možností dalšího určení pojmenování je tu ovšem více (srov.
SSJČ).

2. základní podobu hesla (*lemmatu*) potom určujeme na základě několika postupů:

1.1 jak už bylo uvedeno, každé pojmenování uvádíme vždy v základní podobě. Tedy
jména (subst., adj., pron. a num.) ve tvaru 1. sg. (ale pomnožná subst. pojmenování
přirozeně ve tvaru 1. pl.), verba v infinitivu, neohebné slovní druhy samozřejmě v je-
diné slovníkové podobě

1.2 pojmenování uvádíme v doložené hláskové formě. Pokud se uvádí i výslovnost, přepi-
sujeme ji (obvykle) fonetickou nebo dialektologickou transkripcí (podle charakteru
slovníku). Musíme totiž vycházet ze skutečnosti, že existují slovníky, které se zabývají
nepsisovnými strukturními útvary v rámci komplexu českého národního jazyka (tedy
ne jazykem spisovným!) Pokud se nejedná o slovník spisovného jazyka (jde-li např. o
slovník nářeční nebo slovník sociolektu apod.), musíme dále volit ze dvou možností:

2.21 pokud jde o lokálního slovník sledující mluvu v menší lokalitě; např. na katastrálním území 3 obcí vzájemně vzdálených ne více než 5 km, což pracovně chápeme jako nejmenší vymezení tzv. regionu, nebo v menší dílně apod.), zapisujeme pojmenování (obvykle) v transkribované, ne v „hypotetické pravopisné“ podobě (dialektologicky, foneticky apod.)

2.22 v lokalitě větší než výše uvedený (sub 2.21) soubor katastrálních území se jedná o slovník regionální. Převádíme tedy pojmenování do „hypotetické pravopisné“ podoby, ale v závorce za tímto záznamem uvedeme podobu transkribovanou (jednu nebo více – podle rozsahu regionu)

1.3 nestačí ovšem pouze doplnit transkripci. Transkribovaný zápis musí uvádět formu (frekvenčně) nejčastěji užívanou v regionálním slovníku nejvíce doloženou. Zaznamenáme-li např. do slovníku slovo *lícny* (slovo je dnes doloženo spíše na západě Čech ve významu „pohledný, pěkný“), máme dále na vybranou:

- a) např. pokud se slova nikdy neužívá jako atributu pro rod mužský, lze tu (výjimečně) porušit lemmatizační zásady a uvést je v ženské formě, např. *lícny* (*lícná*); obd. např. u zájmen *me* na jihu Čech, kde existuje (v podobě odlišné od té spisovné) pouze tento tvar zájmen *já* (ve 4. pádě), v příslušném slovníku je tedy samostatně uvedeno: *me* (4.p.)...
- b) jindy musíme uvést obvyklé zakončení; např. v regionálním slovníku: *lícny* (*lícnej*) ... obvyklý „hypotetický“ tvar nelze jen transkribovat, ale je třeba uvést i běžnou koncovku *-ej*!
- c) u slov neohebných potom uvedeme (frekvenčně) nejčastěji užívaný tvar... (např. *demů* /*demů*/, adv., domů...)

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

9/2 ...

Porovnejte výše uvedený výklad o lemmatizaci s úvodním komentářem v SSJČ, popř. v Manuálu 1995 (např. podle Z. Sochové a F. Čermáka) a zařaďte 5 vámi vybraných pojmenování do heslového slova (podle uvedených zásad): tak, jako byste vytvářeli:

- a) slovník spisovné češtiny
- b) slovník lokální
- c) slovník regionální

Jinak bude ovšem řešeno zpracování (sestavování) slovníků věcných, jinak u slovníků jazykových a jinak u zvláštních typů slovníků (k tomu dále např.: Filipec, J. in Manuál 1995, s. 14-49; Čermák, F. in Manuál 1995, s. 90-136, 230-248; Šrámek, R. in Manuál 1995, s. 158-181; Havlová, E. in Manuál, s. 211-229; Sochová, Z. in Manuál 1995, s. 249-264... apod.). **Zásady lexikografických přístupů** se přirozeně měnily v průběhu času (srov. např. Němec, I. in Manuál 1995, s.182-210; dále např. Němec a).

9.4 Vývoj českého slovníkářství (české lexikografie)

Lexikografie má v Čechách dlouhou tradici a sehrála významnou roli při národně emancipačním, kulturním i politickém vývoji české společnosti.

Zrod slovníkářství vycházel z nutnosti a touhy porozumět cizojazyčnému textu, hlavně latinskému, používaném při liturgických obřadech. Na počátku stály **glosy**, česká slova vkládaná na okraj cizojazyčného textu, které se objevovaly již ve 13. století (např. ve slovníku *Mater verborum*). Později vznikaly celé slovníčky těchto glos, které byly zaměřené na jednu tematickou oblast. Tak můžeme najít například tzv. **rostlináře** (například rostlinář **Olomoucký** z počátku 14. století), kterých se ze 14. - 16. století dochovalo kolem čtyřiceti. V 15. - 16. století měly své místo také tzv. **mamotrekty** (například mamotrekty **Kapitulní** z 15. století), které vykládaly podle vzoru italského minority Giovanniho Marchesiniho neobvyklá slova Písma. Byly řazeny lokálně, ty se věnovaly biblickému textu v jeho přirozené posloupnosti, anebo abecedně, které významně přispěly k formování slovníků v abecedním pořadí. Kromě toho se objevovaly ještě sbírky latinsko-českých překladových dvojic zvané **vokabuláře**, nebo příručky určené pro výuku latiny; **sekvenciáře** vykládaly česky latinský text sekvencí, **hymnáře** vykládaly slova hymnů, **poenitenciáře** vykládající slova veršů *Poenitentes cito peccator*, **roháče**, hexametry upravené mnemotechnické pomůcky pro žáky, **synonymáře** aj. Nelze je ale považovat za skutečné slovníky, protože jim ještě chybí vlastní sběratelská nebo překladatelská práce, specifické slovníkové řazení a výstavba hesel (slovníková makrostruktura a mikrostruktura). Středověk vybudoval dvojí formu slovníkové makrostruktury; **alfabetáře** (abecední soubory) a **nomenklátory** (věcně řazené soubory).

K významným slovníkářům této doby patří **Bartoloměj z Chlumce** zvaný **Claretus de Solencia** neboli **Klaret**, autor česko-latinských slovníků využívaných převážně studenty Karlovy univerzity, které bývají nazývány **Vokabulář (gramatický)**, **Bohemiář** a **Glosář**. Vznikly v 60. letech 14. století, dochovaly se ale pouze jejich opisy z pozdější doby. Klaretovo dílo se stalo základem téměř všech dalších slovníků až do období Národního obrození. Na sklonku 14. a především v 15. století se začaly prosazovat výše zmíněné alfabetáře. Nezahrnovali pouze jména, jako tomu bylo u mamotrektů, ale také slovesa a příslovce. K největším dílům patří latinsko-český abecední slovník **Velešínův** z roku 1458, který obsahuje přes 3500 slovních dvojic. Později vznikaly alfabetáře smíšené, tedy takové, které kombinovaly abecední část s jedním nebo i více věcně uspořádanými nomenklátory.

Až do konce 15. století se objevovaly většinou slovníky dvojjazyčné, latinsko-české, od 15. století pak i trojjazyčné slovníky latinsko-německo-české, např. **Triolog vídeňský** z roku 1489, slovník v učebnici **Jana Holubáře** pro **Ladislava Pohrobka** (rukopis z roku 1454) a nalezen byl i slovník čtyřjazyčný hebrejsko-německo-latinsko-český z 15. století.

Období rukopisných slovníků, jejichž ambice byly převážně praktické, končí s 15. stoletím. Snahy o zachycení komplexní češtiny se objevují až později, v 16. století. Humanismus přinesl velký rozkvět slovníkářství stejně jako i vzdělanosti a vědě. Velkým impulsem se stal vynález knihtisku roku 1450 a také to, že latina přestala být jediným jazykem hodným vyššího zájmu a vzdělanosti. I v českém prostředí se objevovaly snahy o zachycení jazyka v co největší komplexnosti i náznaky metodologického přístupu reflektujícího živý úzus. Slovníky začaly získávat novou dimenzi teoretického popisu shromážděného materiálu. Tak se začaly objevovat první specializované lexikografické práce nebo etymologické slovníky zpracované prozatím na předvědecké úrovni.

Prvním tištěným latinsko-českým slovníkem byl **tištěný humanistický slovník Lactifer** z roku 1511 od **Jana Vodňanského**. Slovník byl uspořádán do tematických oddílů s abecedně řazenými slovy a jeho cílem bylo usnadnit čtení latinských klasiků. Jednalo se o dílo nejen překladové, ale i etymologické a z části také encyklopedické. Další slovníky ze 40. - 70. let 16. století se nejčastěji věnovaly slovní zásobě každodenního života, převážně městského, čímž získaly skutečně humanistický charakter.

Roku 1562 vyšel v Olomouci jako druhá část k latinsko-českému dílu *Dictionarium latinobohemicum* první česko-latinský slovník **Dictionarium bohemicolatinum**. Vrcholem humanistického slovníkářství se stalo dílo **Daniela Adama z Veleslavína** (1546-1599), tiskaře a velkého představitele rudolfínské doby. Čeština se v jeho posledních lexikografických pracích stala jazykovým východiskem. Významně přispěl i k rozvoji metodologie. Opíral se téměř výhradně o cizí předlohy, které aplikoval na češtinu, domácí tradici tvoření slovníků hodnotil velice kriticky. Vydal čtyři významná díla: **Dictionarium linguae latinae** (1579), **Nomenclator tribus linguis** (1586), **Nomenclator quadrilinguis** (1598) a **Sylva quadrilinguis** (1598). Jeho tvorbu můžeme považovat za skutečný začátek české lexikografie.

V 17. století se stal pokračovatelem slovníkářské tradice **Jan Amos Komenský**. Jeho největší projekt, latinsko-český a česko-latinský slovník **Thesaurus linguae Bohemicae**, který měl obsahovat úplné zpracování české slovní zásoby v jejím synchronním a diachronním pohledu, propojit lexikální a gramatické informace, zahrnovat soubor frazeologie aj. se však neuskutečnil, protože většina materiálu, kterou shromažďoval více než 20 let, shořela roku 1656 při požáru polského Lešna. Zachovala se pouze sbírka přísloví a rčení **Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům**, která byla vydána později roku 1849 společně s *Didaktikou českou*.

Pro období baroka byl příznačný zájem o slovní zásobu, který souvisel s patriotismem později ovlivněným vlnou puristických tendencí (tj. očištění jazyka od cizích, zejména německých vlivů). Velmi vzrostla slovní zásoba, která byla doplňována celou řadou neživotných,

chybně tvořených a většinou nepotřebných neologismů. Z druhé poloviny 17. století se zachoval materiál i metodicky hodnotný pouze slovník **Václava Jana Rosy** (zemřel roku 1689) **Thesaurus linguae Bohemicae**. Ve svém díle se snažil o hlubší pochopení českého jazykového systému.

Největší rozvoj lexikografie přineslo období Národního obrození. Snaha každého vzdělance podílet se na očistě a obnově lexikálního bohatství jazyka přinesla kromě pozitivních výsledků také novou vlnu až nevhodných neologismů a historismů. Na počátku 18. století pražský tiskař **Kašpar Zachariáš Vusín** vytvořil **Dictionarium von dreien Sprachen, Teutsch, Lateinisch und Böhmisch...** (1700-1706, 1722-1729, 3. vydání pod názvem *Lexikon Tripartitum...* 1742). Velké množství neologismů se objevilo v díle **Slovář český** z roku 1705 **Jana Františka Josefa Ryvolý**, živým jazykem z okolí Turnovska byl poznamenán slovník **Františka Jana Tomsy**. Zásadním přínosem pro vývoj českého zájmu o slovo spočívající především ve vytvoření vynikajícího popisu pravidel českého jazyka bylo dílo **Josefa Dobrovského**. Ve svém vlastním slovníku **Deutsch-böhmisches Wörterbuch** (I. 1802, II. 1821) navíc poprvé a nadlouho jako jediný prosazoval zásadu zachycovat pouze slova, která jsou skutečně doložená v mluveném úzu nebo literatuře.

Obrozenecké ambice ve vývoji lexikografie v plné míře naplnilo až dílo **Josefa Jungmanna**. Josef Jungmann patří k vůdčím postavám druhé etapy Národního obrození, pro kterou bylo hlavním cílem vytvoření velkého shrnujícího lexikografického díla, které by reprezentovalo český národ, sloužilo pro praktické potřeby lidu a zároveň obstálo ve srovnání s evropským kontextem. Takovým dílem se stal pětidílný slovník **Slovník česko-německý Josefa Jungmanna**. V předmluvě autor uvedl dodnes aktuální tvrzení: "*Slovník národního jazyka náleží mezi první potřeby vzdělaného člověka*". Na díle pracoval autor od roku 1815, s největší intenzitou pak od roku 1828 a až na konci roku 1833 byl slovník připraven do tisku. Konceptně se autor přiklonil ke slovníku abecednímu, odmítl tak ideu prosazovanou například Dobrovským a Puchmajerem, aby slova byla řazena podle kořenů na základě etymologického principu, což by lépe posloužilo vědeckým účelům, ale pro čtenáře by to bylo komplikovanější. Z praktických důvodů silně omezil i utváření slovtvorných hnízd. Cílem Jungmanna bylo nashromáždit veškerou známou slovní zásobu, tedy jazyka starého i nového, mluveného i psaného, slova neutrální a rozličně příznaková, apelativa i vlastní jména. Pro obohacení slovní zásoby přidal také výpůjčky z cizích jazyků, hlavně z polštiny a ruštiny.

Svým dílem položil Josef Jungmann základy novodobému spisovnému jazyku a jeho slovník plnil více než sto let úlohu uznávaného jazykového arbitra. Je s ním spojován *počátek novodobé výkladové lexikografie*. Podle názvu se sice ještě stále jedná o slovník překladový, ve skutečnosti má již charakter popisného výkladového slovníku češtiny, němčina v něm slouží k vysvětlení významu českých slov. Uvádí rozsáhlé údaje o významech a kontextovém užití českých slov, o české frazeologii, synonymech apod. Původně chtěl autor zařadit i podrobnou stylistickou klasifikaci slov, ale vzhledem k náročnosti takového úkolu a také doby od toho úmyslu ustoupil.

Ve 20. století se české slovníkářství značně rozrůstá, zkvalitňuje a vnitřně diferencuje. Reaguje tak na dosažený stupeň lingvistického poznání a také se snaží vyhovět náročnějším

potřebám uživatelů slovníků, kterými už nejsou jen odborníci, ale také laikové. Z do této doby v podstatě jednotného proudu se vyčleňuje na jedné straně jako výsledek několikasetletého lexikografického vývoje **jednojazyčný výkladový slovník češtiny** a na straně druhé se profilují **specializovaná lexikografická odvětví**, která do této doby nebyla zastoupena vůbec, nebo pouze pracemi na nižší teoretické i metodologické úrovni.

Ve 20. století se osamostatnila tvorba *diachronních slovníků* (historických i etymologických), slovníků, které zpracovávají slovní zásobu teritoriálně nebo podle jednotlivých sociálních skupin (*nářeční, slangové*), rozšiřují se *slovníky terminologické, frazeologické, onomastické, retrogradní, frekvenční, věcné/tezaurové, případně synonymické* aj. Počátek profilace diachronních slovníků představuje nedokončené dílo Jana Gebauera **Slovník staročeský** z roku 1903-1904, nové vydání pak roku 1970, který zachycuje v abecedním pořadí hesla pouze po písmeno N. Novodobějším pokračováním je **Staročeský slovník** vydaný roku 1968 Ústavem pro jazyk český ČSAV (AV ČR). Pro vysokoškolské potřeby sloužil také podobně zaměřený **Malý staročeský slovník** z roku 1979 od J. Běliče, A. Kamiše a K. Kučery.

S diachronním pohledem na český jazyk je také spjata *etymologická lexikografie*, která se rozvíjí zejména v druhé polovině 20. století. K hlavním dílům tohoto odvětví patří **Etymologický slovník jazyka českého** (1952) od J. Holuba a F. Kopečného, který se věnuje i etymologii gramatických afixů, **Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím** (1967, druhé vydání 1978) od J. Holuba a S. Lyera, který se mimo jiné věnuje i výkladu slov přejatých, **Etymologický slovník jazyka českého a slovenského** (1957; další vydání 1968, 1997 se orientují pouze na český jazyk), jehož autorem je V. Machko, a který se naopak zaměřil pouze na slova slovanského původu a ve značné míře reflektuje nářečí. Z novějších prací můžeme připomenout například **Český etymologický slovník** (2000) od J. Rejzka.

Své uplatnění našla od počátku 20. století také *nářeční lexikografie*. Reprezentuje ji zejména dílo Františka Bartoše **Dialektický slovník moravský** (1906), významné jsou také *lokální nářeční slovníky* J. F. Hrušky a Q. Hodury. Od 40. let 20. století se nářeční lexikografie vyvíjí pod vlivem tzv. **brněnské dialektologické školy** (slovníky I. Maliny, A. Gregora, A. Lamprechta, S. Těšného aj.). Na konci 20. století vznikly nářeční slovníky J. Bachmannové, Z. Sochové, počátkem 21. století slovník Z. Holuba aj. Soustavnější práce na zachycení slangů se objevuje ve druhé polovině 20. století, této oblasti se věnoval zejména Jaroslav Hubáček, L. Klimeš nebo J. Suka, na Slovensku např. Pavol Odaloš aj..

Speciální oblast slovní zásoby zachycují *slovníky terminologické*, jako zvláštní typ se vyčlenily také *slovníky cizích slov*, které mají výběrem materiálu i svojí funkcí blízko k lexikografii terminologické a provenienčním aspektem k lexikografii etymologické. V souvislosti se vznikem samostatných lingvistických subdisciplín se v novodobé české lexikografii osamostatnily také *slovníky onomastické* (lexikografické zachycení toponym) a *slovníky frazeologické*. Zachycují tu část slovní zásoby, kterou výkladové slovníky reflektují jen okrajově, protože není předmětem jejich popisu.

K nevýznamnějším onomastickým slovníkům patří **Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny** (1947-1957) od Antonína Profouse, čtvrtý díl dokončil pak J. Svoboda, **Slovník pomístních jmen v Čechách I (A)** (2005); II (B-Bau) (2006) od J. Matúšové, **Příjmení v současné češtině** (1992) od M. Knapové aj. Frazeeologii a idiomatiku nejkomplesněji zpracovává **Slovník české frazeologie a idiomatiky (SČFI): Přírovnání** (1983); **Výrazy neslovesné** (1988); **Výrazy slovesné A-P** (1994), **R-Ž** (1994), který vyšel pod redakčním vedením F. Čermáka, J. Hronka a J. Machače.

Výraznou novinkou lexikografie druhé poloviny 20. století byly *slovníky řazené na principu frekvenčním*. První prací tohoto typu se stalo kompendium Jaroslav Jelínek – Josef Václav Bečka – Marie Těšitelová: **Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce**, vydané v r. 1961. Pokrok ve frekvenčním popisu češtiny přinesla také *korpusová lingvistika*. Průkopnickým dílem se stal **Frekvenční slovník češtiny** (2004) zpracovaný kolektivem autorů pod vedením Františka Čermáka a Michala Křena.

Speciální metoda řazení materiálu charakterizuje i *slovníky retrográdní*, ke kterým patří například práce Eleonory Slavičkové **Retrográdní morfemický slovník češtiny s připojenými inventárními slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních** (1975) nebo i **Retrográdní slovník současné češtiny** (1986) od M. Těšitelové, J. Petra a J. Králíka.

Od počátku 90. let 20. století až po současnost se vedle speciálních slovníků tradičních (etymologické, slangové...) objevují zcela nové slovníky zaměřené jednak na gramatické jevy, jmenovitě na valenční schopnost slov a jejich vazebnost, na novou slovní zásobu, na neologismy v současné standardní češtině. Všechny tyto nové slovníky se orientují na dynamiku jazyka současnosti (dále: Hladká, Martincová 2008, s. 261-286).

PRO ZÁJEMCE

Komputační lexikografie:

Tento lexikografický obor se zabývá především problematikou práce s korpusy, tedy autentickými, reálnými jazykovými daty – v komputačním prostředí, které umožňuje utváření souborů informací vyššího řádu, vždy opětovně softwarově nově konstruovaných z kontinuálně obnovované textové databáze. Uspořádání vstupních dat předpokládá práci s jazykovými korpusy (pokud jde o korpusy plně reprezentativní, pak tedy s národními jazykovými korpusy). Odlišujeme korpusy obecné a specializované, jádrové (referenční) od monitorovacích apod. Sběr dat vychází z konverze dat (textů), pokračuje prostřednictvím optického skenování a je doplněn manuálním přepisem textů tištěných. Již tu byla řeč o konkordancích (srov. výše); nejvyšším a nejabstraktnějším zpracovaným stupněm korpusu je potom lexikální databáze relačního typu... (k dalšímu využití metod komputační lexikografie, k problematice software /analyzátoru, značkovače, lemmatizátoru, popř. kategorizátoru/, k metodologii a k technikám zpracování, k využití, k výstupům, ke koncepci projektů apod. srov. dále: Čermák, F., in: Manuál 1995, s. 50-71).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

9/3 ...

Porovnejte následující slova se Slovníkem spisovného jazyka českého a se Slovníkem spisovné češtiny pro školu a veřejnost (posud'te, do jaké míry pronikla do spisovného jazyka): deko, dechovka, háklivý, kilo, kibic, moc (ve významu „mnoho“), pár, párkrát, malinovka, textilka, baštit, bendit, citovka, činžák, flink, flákač, flaksa, flinta, frajer, gruntovat, habaděj, kafe, mindrák, almara, marodit, běžky, sjezdař, betony, kliky (ve smyslu „shyby“)

SHRnutí KAPITOLY

Úkolem kapitoly je přiblížit čtenáři lexikografickou problematiku (v porovnání s předchozím výkladem lexikologickým). Pojmenování ve slovníku přirozeného jazyka jsme hodnotili z hlediska frekvence. Vysvětlili jsme si základní lexikografické postupy a naučili jsme se jich užívat. Objasnili jsme slovníková hesla (pojem *lemma*) a proces *lemmatizace*. Seznámili jsme se s klasifikací slovníků (modely klasifikace slovníků jsme doložili na typu jednojazyčném a dvojjazyčném, univerzálním a speciálním, překladovém, informativním a normativním, dále na speciálních slovnících) a s vývojem českého slovníkářství.

DALŠÍ ZDROJE

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.

ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002..... ESC

FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.

HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.

HLADKÁ, Zdeňka, MARTINCOVÁ, Olga, *Tradice a současnost české lexikografie*. In: Маргарита Чернышева (ed.), Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов. Москва 2008, s. 261-286.

MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

NĚMEC, Igor: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia 1980b

NĚMEC, Igor: *Slova a dějiny*. Praha: Academia 1980a

PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny (např. 1996).

SLOVNÍK spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1989 SSJČ

Tálská, Ivana: Čeština po síti. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/\(LEX-OU\)](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/(LEX-OU)

<https://www.facebook.com/AntiKavarna.cz/videos/2030688393852725/>

SHRnutí OPORY

Náš text analyzoval problematiku předmětu lexikologie a jejích dílčích disciplín (s ohledem na základní jednotky sémantické a pragmatické), rozvrstvení a s charakteru slovní zásoby (v rámci obecně pojaté lexikologické problematiky) a postupů sémaziologických i onomaziologických. Z hlediska lexikologických metod i kategorií jsme si vymezili pojmy *slovo*, *lexikální jednotka*, *lexém*, *lexie*, *hyperlexém*, *frazém a idiomém*, *sémém*, *sémantém*), popř. *substituce paradigmatu*. Hodnotili jsme význam (lexikální a gramatický, nocionální a pragmatickou složku: s ohledem na slova autosémantická a synsémantická, základní a asociativní složky), *referenci*, *denotaci a konotaci*, *smysl* (z hlediska *intenze a extenze* pojmů). Upozornili jsme na vztahů mezi lexikálními jednotkami (homonymie a polysémie, hyper-/ hypo-/ ko-hyponymie, paronymie a synonymie, tautonymie a ekvivalence, antonymie). Ujasnili jsme si rozdíly v pojetí paradigmatu a syntagmatu (synchronně a diachronně), typologie (hierarchii systému, lexikálních polí a typů paradigmatu), příklady spojitelnosti lexikálních jednotek (valence a kontextu, kolokability a kompatibility), typy přenášení významu a formální vztahy slovních skupin. Samostatně jsme se rovněž věnovali konexitě jednotek: frazému a idiomu (včetně přirovnání), jejich přeskupování a transformacím. Velmi obsáhle jsme pohovořili o stratifikaci slovní zásoby v nespisovných útvarech národního jazyka, na podkladě příznaků slohových, časových, u neologismů nebo slov expresivních (podle sepětí se slovem, s jeho stavbou nebo s kontextem, s jazykovou rovinou) či původně cizích (přejímek). Odlišili jsme centrum a periferii lexikonu, slovní zásobu aktivní a pasivní, proměny lexikonu (včetně obrazných vyjádření: metafory, metonymie a synekdochy).

Výklad zahrnul pojetí sémiotických funkcí slova a jeho sémantického naplnění (u autosémantik ve vztahu k jejich funkci nominativní, deiktické nebo uspořádávající; u synsémantik; odlišení apelativa a proprií /onym). Další kapitola přinesla poučení o metodách a prostředcích etymologických bádáních (o pojetí historickosrovnávacím a o o metodě „*Wörter und Sachen*“), seznámila s vývojem oboru, s postupy *přímými* i *nepřímými* (s využitím sémantické analýzy) a doplnila přehled návazných postupů derivačně sémantických, genealogických a typologických (včetně splikovaných metod a deetymologizace). V další části přiblížila současné pojetí terminologie a terminografie (zejména při hodnocení odborného názvosloví). V poslední části jsme poznali problémy současné lexikografie (z různých hledisek): základní lexikografické postupy, slovníková hesla (lemmata) a dvojí pojetí *lemmatizace*. Seznámili jsme se s klasifikací slovníků a s vývojem českého slovníkářství.

ŘEŠENÍ ÚLOH

ŘEŠENÁ ÚLOHA

1/1 Čejka 1992, s. 5 –6...

1/4-1 b)

1/4-2 a)

1/4-3 b)

1/5 Příruční slovník jazyka českého; Český národní korpus

2/1 Čejka 1992, s. 7 – 9; dále též (např.) ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*. Praha : UK – Karolinum 2001, s.269 a 288:

paradigma: abstraktní systémová třída prvků libovolné roviny, založená na jejich společném rysu. Prvky této třídy jsou v textu obecně vzájemně substituovatelné (také: flektivní vzor pro určitý podtyp slov)

syntagma: kombinace minimálně dvou (obvykle různých) znaků, resp.jiných prvků těže roviny jazyka, založená na jejich kompatibilitě (někdy /nevhodně/ zúženě: spojení slov ve větě

2/2 Filipec, Čermák 1985, s. 15n.; Čejka 1992, s. 11

2/3 Filipec, Čermák 1985, s. 23-26n.

2/4 např. podle Čejky: 1992, s. 7 – 11

2/5 např.ochladit se, běžet, dvířka, herbář, metelice, všít, uspořádat, chaos, vybádat (Krobotová, Jodasová 2002, s. 7, cv. 4)

2/6 užití sémantické analýzy (srov. Hauser, Minářová 1989, s. 8, III. B) 4.)

3/1 Např. Filipec, Čermák 1985, s.13n.; Machová, Švehlová 1996, 40n., 78n... Přibyl pojem *denotát*...

3/2 hyperonyma (*ovoce, zelenina*), hyponyma (*hruška, mrkev*), kohyponyma (*hruška – jablko – švestka, mrkev – celer – ředkvička*), paronyma (*dal – dál, řad – řád, vina – vína, soli – solí*), mnohoznačná (polysémní) pojmenování (*oko, koza, půda*), kalky (*dvojhláska – diftong, životopis – biografie*), tautonyma (*chlapec – ogar – synek, pětka – bomba*), synonymické (mezijazykové) ekvivalenty (*vlak – train*)

3/3 Podle základní charakteristiky homonym	Dílčí dělení	Příklady
Podle roviny jazyka	<i>čistě lexikální</i>	<i>vlna</i> – na hladině vody – ovčí srst
	<i>slovotvorná</i>	<i>vinice</i> – místo, kde se pěstuje vinná réva – žena, která se provinila
	<i>slovnědruhová</i>	<i>během</i> – substantivum – předložka, <i>večer</i> – subst. – příslovce, <i>vedle</i> – příslovce – předložka, <i>vedoucí</i> – adjektivum – substantivum
podle rozsahu	<i>úplná</i>	<i>zámek</i> – budova – zařízení na dveřích, <i>kolej</i> – stopa kola, popř. typ zpevnění dopravní cesty (např. kolejnicemi) - studentská ubytovna; <i>stopka</i> – část rostliny – dopravní značka – část sklenice
	<i>částečná</i>	<i>los</i> – zvíře – tiket, <i>rys</i> – zvíře – tah ve tváři – výkres
podle formálního typu	<i>homofomy</i>	<i>holení</i> (1. sg. slova <i>holení</i> – 7. sg. slova <i>holeň</i>), <i>tři</i> (číslovka – sloveso), <i>ženou</i> (sloveso – 7. sg. slova <i>žena</i>)
	<i>nepravá homonyma:</i>	
	<i>homofony</i>	<i>mýt</i> – mít, <i>být</i> – bít, <i>vézt</i> – vést, <i>led</i> – let, <i>vez</i> – ves, <i>lez</i> – les
	<i>homografy</i>	<i>vezme</i> – 1. pl. rozkazovacího způsobu slovesa <i>vézt</i> a 3. sg. oznamovacího způsobu slovesa <i>vzít</i>

	<i>mezislovní</i>	<i>za pět – zapět, má ti – máti, do hry – dohry</i>
--	-------------------	---

3/5 Doplňujte do tabulky obdobně jako u předchozího cvičení 3/3 (v porovnání s výkladem výše)

3/7 a)

4/1 pojmy:

kolokace: užití dvojice nebo vícera slov (lexémů, samostatných lexikálních jednotek), které se obvykle v daném kontextu výpovědi spojují, v určité výpovědi

valence: pojem formální povahy a morfosyntaktického charakteru: schopnost nějakého slova (lexikální jednotky) vázat na sebe další větné členy

kompatibilita: jedná spíše o vzájemnou slučitelnost, snášenlivost a schopnost volného křížení pojmenování

5/1... *kvazifrazémy* (popř. za *kvaziidiomy*): objevují se v přechodném pásmu na okraji frazeologického systému. Může jít o případy s omezenou mírou kolokability (*otevřít dokořán*), o sousloví s abstrakty (*věnovat pozornost*) apod. (např. Čejka 1992, s. 33-34; popř. F. Čermák in Filipec, Čermák 1985).

5/2 Např. podle klíčových slovních druhů (SČFI):

jmenné: medvěd brtník, chod naprázdno, ultrakrátké vlny, Nejvyšší soud, dlouhá věta, klíční kost, špinavé peníze, dvoumístné číslo, tříčlenná komise, červené barety, mořská vlna, Česká republika, černá skříňka, bílá kniha, dřevěná skříň, zlatý déšť, kyselina solná, silná kyselina

slovesné: být dalek (*něčeho*), provádět syntézu, provádět hloupost, mít štěstí, provádět syntézu

dále také: Krobotová, Jodasová 2002, s. 10, cv. 34...

5/3 ... comparandum: *otec* /relátor: *je* /tertium comparationis: *unavený* /komparátor: *jako* /comparatum: *kůň*

6/6 Kolik slov ovládá dítě a kolik dospělý člověk:

dítě, 6 let – aktivně: cca 2500 slov
síc slov

absolvent SŠ – aktivně: 5–10 ti-

pasivně: cca 4000 slov

pasivně: 50 000 slov

Kolik slov potřebujeme pro dorozumění v cizím jazyce: asi 1500 slov

Pro pokročilou konverzaci: asi 2500 slov

6/7 Dokulil 1962; Daneše, Dokulil, Kuchaře 1967; Bauer 1997, PMČ s.67-69, Iková 2007.

6/8 Čejka 1992, s. 22-23

6/9 Manuál 1995, s. 65, 112

6/11 srov.: Krobotová, Jodasová 2002, s. 8.,cv. 13

6/12 Krobotová, Jodasová 2002, s. 7.,cv. 7

6/13 Krobotová, Jodasová 2002, s. 7.,cv. 8

6/14 Krobotová, Jodasová 2002, s. 8.,cv. 18

6/15 dílčí část 2.; *hašování*:

Hašovací funkce je reprodukovatelná metoda pro převod vstupních dat do (relativně) malého čísla, které vytváří jejich jednoznačnou *charakteristiku* a je velmi obtížné najít taková data, která vyhovují požadovanému otisku (tzv. jednocestná funkce). Výstup hašovací funkce označujeme jako **výtah**, **miniatura**, **otisk**, **fingerprint** či **hash** (česky též někdy jako **haš**). Funkce je důležitou součástí kryptografických systémů pro digitální podpisy a často se též používá pro kontrolu integrity dat, k rychlému porovnání dvojice zpráv, indexování, vyhledávání apod.

7/1 Čejka 1992, s.12-13; Filipec, Čermák 1985 (aj.)

8/3 *lexikální a terminologická databanka.*

9/3 dále např.: Krobotová, Jodasová 2002, s. 12, cv. 13

LITERATURA

A) Základní

- ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Masarykova univerzita, Brno 1992.
- FILIPEC, Josef - ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.
- MANUÁL LEXIKOGRAFIE (Čermák, F., Blatná, R. et al./ eds.). Jinočany: H&H, 1995.

B) Obecně teoretická

- DANEŠ, F., DOKULIL, M., KUCHAR, J. a kol.: *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia, 1967.
- DANEŠ, František, HLAVSA, Zdeněk, *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia 1987
- DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině*. 1. Praha: Academia, 1962.
- GOLDEFUS, Filip: *Syntaxe a sémantika programovacích jazyků*. Teorie programovacích jazyků. Vysoké učení technické, Brno 2007
- HAUSER, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN 1980.
- HŘEBÍČEK, L. *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem*. Praha, Academia 2002
- KLIMEŠ, L., *Úvod do vědecké práce v jazykovědné bohemistice : se zvláštním zřetelem k pracím seminárním a diplomovým*. Fakulta pedagogická, Vydavatelství Západočeské univerzity, Plzeň 1998
- KOŤÁTKO, Petr: *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia 1998.
- MACHOVÁ, Svatava, ŠVEHLOVÁ, Milena: *Sémantika pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha : PF UK 1996
- PEREGRIN, Jaroslav: *Úvod do teoretické sémantiky*. Principy formálního modelování významu. Praha: UK 1998.
- PEREGRIN, Jaroslav: *Význam a struktura*. Praha: Oikumené 1999.
- PŘÍRUČNÍ *mluvnice češtiny*. 2.vyd. Praha, Lidové noviny 1996 PMČ
- ŠRÁMEK, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita 1999.

C) Materiálová

- BAUER, J., *Dělení slov • Slovtvorba v praxi*. Nakladatelství Olomouc, 1997
- ERHART, Adolf, VEČERKA, Radoslav: *Úvod do etymologie*. SPN: Praha, 1981
- HLADKÁ, Zdeňka, MARTINCOVÁ, Olga, *Tradice a současnost české lexikografie*. In: Маргарита Чернышева (ed.), Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов. Москва 2008, s. 261-286.
- IKOVÁ, M. *Slovtvorba*. Počátek 21. století. In: Karlík, P., Pleskalová, J., Večerka, R., KRČMOVÁ, M. *Kapitoly z dějin české jazykové bohemistiky*. Praha : Academia, 2007
- NĚMEC, Igor: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia 1980b
- NĚMEC, Igor: *Slova a dějiny*. Praha: Academia 1980a
- ZIMA, J. *Expresivita slova v současné češtině*. In: Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd. Praha : Nakl. Československé akademie věd, 1961.
- Z hlediska základních typů slovníků (a prací slovníkového typu) zejména:
- AKADEMICKÝ *slovník cizích slov*. Praha: Academia 1985.
- BOREK, Henryk – ŠRÁMEK, Rudolf: *Topografia hydronymii Odry*. Wrocław, Ossolineum 1987.
- ČERMÁK, F., KŘEN, M., *Frekvenční slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004
- ENCYKLOPEDICKÝ *slovník češtiny*. (Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. eds.). Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002..... ESČ
- HOLUB, Josef, KOPEČNÝ, František: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha : Státní nakladatelství učebnic 1952
- HOLUB, Josef, LYER, Stanislav: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1978 SES
- KNAPPOVÁ, Miroslava: *Příjmení v současné češtině*. Liberec 1992.
- KOPEČNÝ, František: *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia 1991.
- LUTTERER, I., ŠRÁMEK, R. *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod: Tobiáš, 1997.
- LUTTERER, Ivan – MAJTÁN, Miroslav – ŠRÁMEK, Rudolf: *Zeměpisná jména Československa*. Praha 1982.

- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint 3. vydání (1971). Praha : NLN - Nakladatelství Lidové noviny 1997
- MARTINCOVÁ, Olga a kolektiv: *Nová slova v češtině: Slovník neologismů*. Praha: Academia 1998.
- MOLDANOVÁ, D. *Naše příjmení*. Praha 1993.
- OUŘEDNÍK, Patrik: *Šmírbuch jazyka českého*. Praha: Ivo Železný 1992.
- PALA, Karel, VŠIANSKÝ, Jan: *Slovník českých synonym*. Praha: Lidové noviny 1994.
- PLACHETKA, Jiří: *Velká encyklopedie citátů a přísloví*. 2. vyd. Praha: Academia 1999.
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001.
- RETROGRÁDNÍ slovník současné češtiny. Praha: Academia 1986.
- SLOVNÍK české frazeologie a idiomatiky. (Čermák, F. a kol./ eds.) Praha: Academia 1983, 1988, 1994SČFI
- SLOVNÍK spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1994 an. ... SSČ
- SLOVNÍK spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1989 SSJČ
- VAŠKŮ, Z. – BRYCHTA, J.: *Velký pranostikon*. Praha: Academia 1997.
- ZAORÁLEK, Jaroslav: *Lidová rčení*. 4. vyd. Praha: Academia 2000.

Lexikologická a slovotvorná cvičení:

- HAUSER, Přemysl, MINÁŘOVÁ, Eva: *Cvičení z lexikologie, syntaxe a stylistiky*. PF UJEP (dříve, dnes MU). Brno 1989
- KROBOTOVÁ, Milena, JODASOVÁ, Helena, *Lexikologie a tvoření slov. Cvičení z českého jazyka*. Univerzita Palackého v Olomouci. Fakulta pedagogická. Olomouc 2002

D) Problémová

- ČERMÁK, František: *Syntagmatika slovníku: Typy lexikálních kombinací*. In: *Čeština - univerzália a specifika 3*. Brno 2001. S.223 – 232.
- HLADKÁ, Zdeňka: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech*. Brno, Masarykova univ. 2000
- OUŘEDNÍK, Patrik: *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha: Mladá fronta 1994.
- POLÍVKOVÁ, Alena: *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha 1985.

ZIPF, George Kingsley: Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley Press, Inc., 1949.

E) Elektronické zdroje

http://en.wikipedia.org/wiki/Zipf%27s_law (ZIPF)

<http://kcjl.upol.cz/lexikologies2009/index.html>

<http://lexikologiep.blogspot.com>

<http://lexikologiep.blogspot.com/2008/09/nmty-pro-cvien-z-lexikologie.html>

<http://ucnk.ff.cuni.cz>

<http://www.fit.vutbr.cz/study/courses/TJD/public/0708TJD-Goldefus.pdf> (GOLDEFUS, Filip: Syntaxe a sémantika programovacích jazyků. Teorie programovacích jazyků. Vysoké učení technické, Brno 2007)

Tálská, Ivana: Čeština po síti. Ostravská univerzita v Ostravě 2010; RVP, metodický portál; inspirace a zkušeností učitelů; [http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske\(1_jazyky/slovanske\(1_jazyky/c\(2es\(2tina/ ... <https://odkazy.rvp.cz/odkaz/s/4015/CESTINA-PO-SITI.html> \(LEX-OU\)](http://eridanus.cz/id32402/jazyk/jazyky/indoevropske(1_jazyky/slovanske(1_jazyky/c(2es(2tina/)

<http://www.osu.cz/fpd/kcd/dokumenty/cestinapositi/lexikologie.htm#Cvičení>

www.ujc.cas.cz

PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON

	Čas potřebný ke studiu		Cíle kapitoly
	Klíčová slova		Nezapomeňte na odpočinek
	Průvodce studiem		Průvodce textem
	Rychlý náhled		Shrnutí
	Tutoriály		Definice
	K zapamatování		Případová studie
	Řešená úloha		Věta
	Kontrolní otázka		Korespondenční úkol
	Odpovědi		Otázky
	Samostatný úkol		Další zdroje
	Pro zájemce		Úkol k zamyšlení

Pozn. Tuto část dokumentu nedoporučujeme upravovat, aby byla zachována správná funkčnost vložených maker. Tento poslední oddíl může být zamknut v MS Word 2010 prostřednictvím menu Revize/Omezit úpravy.

Takto je rovněž omezena možnost měnit například styly v dokumentu. Pro jejich úpravu nebo přidávání či odebrání je opět nutné omezení úprav zrušit. Zámek není chráněn heslem.

Název: **Lexikologie**

Autor: **doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D.**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě
Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě

Určeno: studentům SU FPF Opava

Počet stran: 119

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.